

Goettlieb János

Életrajz

Dr. Gottlieb Jánossal nagyon érdekes, mély élményeket hagyó órákat töltöttem jászvásári lakásán, egy központi, mégis csendes környéken levő családi házban, ahol feleségével együtt él. A lakás otthonos, berendezése művelt lakókra vall a sok könyvvel, képzőművészeti tárggyal és a tudósokra jellemző rendszerezett rendetlenséggel az íróasztalon. Kellemes volt tehát a környezet, de a bensőséges, meleg hangulat főleg Gottlieb János nagyon közvetlen, barátságos, segítőkész, jókedélyű személyiségének volt tartozéka. Legjobban az a rá jellemző lelki-szellemi szépség, életszeretet és életöröm bűvölt el, ami a földi poklot megjárt emberek kissé paradox, bár lehet, hogy természetes kiváltsága.

Édesapám és édesanyám is máramarosszigeti. És – amit utólag tudtam meg Sándor Páltól, édesapám féltestvérétől – édesapám kohen származású volt [lásd: kohének], tehát aránylag vallásos zsidó családból származott, de ő nem volt vallásos. Én se vagyok. De nem ez a lényeg.

Az édesapám apja, Gottlieb szintén, tulajdonképpen Ausztriából került Máramarosszigetre. Abban az időben még az osztrák-magyar k. u. k. volt, és úgy került Máramarosszigetre, de nem tudom pontosan, mikor. Az édesapám 1897-ben, Máramarosszigeten született. Édesapám nem ismerte az édesapját, aki nagyon korán, fiatal korában halt meg. Édesapám pár hónapos volt, mikor meghalt az édesapja. Úgyhogy ő se tudott túl sokat róla. Valahova fel van talán írva a neve, de nem tudom kívülről. De sose beszéltünk róla, mindig csak a Gottlieb nagybácsiról beszéltünk. Az édesapám apjának volt egy testvérbátyja, aki a k. u. k.-ban ezredes volt [lásd: zsidók a k. u. k. hadseregben] mint zsidó, ami nagy szó volt. Édesapámnak ez a nagybátyja Gottlieb Lajos volt. Ő annyira magyarnak tartotta magát, és annyira k. u. k.-nak [k. u. k. = *kaiserlich und königlich*, azaz császári és királyi – A szerk.] tartotta magát, hogy amikor 1919-ben a Kun Béla forradalom [lásd: Tanácsköztársaság] alkalmával letépték a rangjelzését, hazament, és meghalt szívszélhűdésben.

Édesapám szépen mesélt róla mint emberről. Azt mondta, nagyon egyenes magatartású volt, és tulajdonképpen ő volt az, aki segítette anyagilag édesapámat. Már mondtam azt, hogy árva maradt édesapám, nagymama újrَاهázasodott, újra férjhez ment, és volt még két gyereke, úgyhogy nem tudta túlságosan segíteni, és a nagybácsi segítette. Tehát így szépen beszélt róla, mint egy egyenes magatartású magas rangú tiszt – ezredes volt [A Magyar Országos Levéltárban található dokumentum szerint Gottlieb Lajos nyug. alezredes 1918 februárjában nemességet kapott (www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/MT/918/91d?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0 - 15k). – A szerk.]. Valahol Magyarországon lakott, de nem tudom, hol. Tehát mind a kettő, a Gottlieb nagytata és a bátyja az osztrák részről jött Magyarországra, illetve Máramarosba. Tehát ez volt az édesapám édesapja részéről.

Az apai nagymamámat úgy hívták, hogy Klein Szerén. Máramarossziget mellett volt egy faluszerűség, Szigetkamarának hívják, már Máramarosszigethez tartozik, ott született nagymama. Sose tudtam meg, hol van Szigetkamara [Szigetkamara – már 1910-ben is Máramarosszigethez tartozó bányatelep volt Máramaros vm.-ben, 500 magyar lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Aránylag jó családból származott, én két férfi testvérét ismertem Máramarosszigeten.

Az egyik szerencsétlen módon elzüllött, mert ő színész akart lenni, és a család nem hagyta. És akkor kicsit ugye... [elzüllött]. A másik viszont ügyvéd volt Máramarosszigeten, híres ügyvéd volt a Klein Artúr. Tehát jó családból származtak, ismertem a Klein Artúrt is és a másik testvérét is. A Klein Artúrnak egy fia volt, aki meghalt a második világháború alatt, a másiknak volt egy lánya, ő nem jött vissza a deportálásból, és egy fia, aki visszakerült a munkaszolgálatból – Klein Istvánnak hívták, Klein, mint a nagymama. Klein Istvánnal Kolozsváron találkoztam a háború után, és azt is el kell mesélnem, hogy mi történt vele. Ő idősebb volt, mint én, és munkaszolgálatban volt. Mikor az egysége visszavonult, sikerült elszakadjon az egységétől és elbújjon, mögöttük jöttek a szovjet csapatok, megvárta az oroszokat, tárt karokkal, de elfogták, és elvitték Oroszországba dolgozni egy lágerbe [lásd: zsidók szovjet hadifogságban]. Úgyhogy neki beszélhetett volna a szocializmusról, amennyit akar, nem lehetett meggyőzni, hogy milyen jó a szovjet rendszer. Visszajött, Kolozsváron találkoztam vele jó pár év múlva, én már diák voltam akkor, és ő neki az volt az álma, hogy elmenjen Romániából. És el is ment. Végül Bogotában, Kolumbiában lakott, amíg meg nem halt. Tehát ő sincsen már életben. Neki gyerekei nem voltak.

A Klein nagymama mindkét testvére Máramarosszigeten lakott, és mind a kettő vagy Máramarosszigeten, vagy a deportálásban halt meg. Már öregek voltak, ha elvitték őket Auschwitzba, akkor ott haltak meg. A Klein Artúr nem nagyon volt vallásos, a másikat nem ismertem közelebbről. De Klein Artúrnál laktam Máramarosszigeten egyszer, úgyhogy tudom: nem volt nagyon vallásos. Tudja, hogy van: betartanak a zsidók egy-egy nagyobb ünnepet, az nem azt jelenti, hogy vallásosak. Így az apám is elment, mondjuk, a zsidó újévkor [Ros Hásáná] vagy a nagyböjtkor [Jom Kipur] a zsinagógába, és akkor elvitt engem is, és ott elbeszélgettünk az ismerősökkel – ez volt a nagyünnep. Hát ez nem azt jelenti, hogy vallásos életet éltünk.

A Klein nagymama volt az én szeretett nagymamám, isteni teremtés volt. Édesapám árva maradt, és a nagymama még egyszer megházasodott. A második férje Sándor néven ismeretes, Sándor Arnold. Tulajdonképpen Stern volt eredetileg, de megváltoztatta a nevét [lásd: névmagyarosítás]. Neki volt még egy testvére Budapesten, akit sose ismertem meg, ő szintén Stern volt, de Csillag lett belőle.

Nagymamáék magyarul beszéltek, legalábbis velem mindenki magyarul beszélt a családban. A nagymama nagyon vallásos zsidó volt. Nem volt parókája, nem ennyire, de nagyon vallásos volt, mindig csak kósert evett, és így tovább. A nagypapa nem, ő szerette a szalonnát, és mindig az ablak között kellett tartsa a szalonnát, nem volt szabad bevigye a lakásba. A Sándor nagypapa volt bankigazgató is, volt nyugdíja, volt, miből éljen, nem volt probléma. Nem Máramarosszigeten volt bankigazgató, hanem valahol máshol, nem tudom pontosan, hol, de ő máramarosszigeti volt, és úgy került vissza Máramarosszigetre. Mikor mind a ketten nyugdíjasak voltak, édesapám elhozta őket Nagybányára, volt lakásuk Nagybányán, ott éltek.

A Sándor Arnoldtól, a nagymama második férjétől – akit szintén nagyon szerettem –, volt két gyereke nagymamának: a Sándor Pál és a Sándor Erzsébet, akik tíz és tizenhárom évvel fiatalabbak voltak, mint édesapám.

A két gyerek közül a Sándor Pál volt a nagyobb, 1907-ben született Máramarosszigeten. Ők Bukarestben laktak. A feleségét Rosenthal Angélának hívták – Anginak szólítottuk –, temesvári származású volt. A nagybátyám felesége végtelenül értelmes asszony volt, és végtelenül szép családi életet éltek. Én laktam is náluk Bukarestben heteken keresztül néha, egyetlen egyszer

láttam őket veszekedni – azon, hogy ki mosogasson. Mindenki maga akart mosogatni. Vicces, vicces dolog... Az elején a nagybátyám tisztviselő volt, de utána újságíró lett egy magyar újságnál, a „Szakszervezeti Élet”-nél. Ez a „Viața Sindicală” volt magyar kiadásban, abban az időben megjelent magyarul is. A nagynéném is szintén: tisztviselő volt, és utána újságíró a „Romániai Magyar Szó”-nál – „Előré”-nek nevezték akkor. A nagybátyám majdnem nyolcvanéves korában – amikor a lánya, Éva kiment Franciaországba – elment Izraelbe a feleségével együtt, mert Ceaușescu alatt nehezen tudta volna tartani a kapcsolatot a lányával Bukarestből. Tehát elég későn ment el a nagybátyám Izraelbe, és ott halt meg 1997-ben, majdnem kilencvenéves korában. Mikor meghalt a nagybátyám, pár nappal azelőtt volt a hatvanöt éves házassági évfordulójuk. Nekem ő mindig példa volt, nagyon szép családi életet éltek. A nagynéném nagyon szerette a férjét, és nem is élte sokkal túl. Én elég gyakran beszéltem vele telefonon innen Izraelbe, és láttam is őket, mert 1992-ben voltam Izraelben, akkor mindketten éltek még. Tudtam, hogy a férje nagyon beteg. Azt mondta, ha meghal a Pali, akkor ő felakasztja magát. Szóval nagyon szerette. Nem akasztotta fel magát, de nemsokára meghalt, nem élte sokkal túl a férjét. Nem volt sokkal fiatalabb, öt év különbség volt kettőjük között.

A lányuk, Sándor Éva 1940 áprilisában született. A neve Bărbulescu a férje után. A férje keresztény, Bukarestben a Műszaki Egyetem Vegyészet Karán volt lektor vagy konferenciár, valami ilyesmi. Éva fizikus volt. Itt végezte az egyetemet, Iași-ban – én hoztam ide, akkor már lektor voltam a Iași-i egyetemen. Miután befejezte az egyetemet, visszakerült Bukarestbe, és kapott állást mint kísérleti fizikus különböző intézetekben. Utána doktorált fizikából, szintén Bukarestben. Persze most már nyugdíjas ő is, Franciaországban, mert Franciaországba disszidált a férjével, pár évvel Ceaușescu leesése [lásd: az 1989-es romániai forradalom] előtt. Két gyerekük van, akik itt születtek, Romániában, és akikkel együtt mentek ki. A gyerekek már elég nagyok voltak, amikor kimentek. Említettem, hogy a férje Bărbulescu, a gyerekeknek román keresztnévük van: Virgil a fiú, a nővére Irina. Irina férjhez ment ott egy franciához, Virgil most nősült, ezen a nyáron [2007-ben].

Sándor Erzsébet a családban Bözsi volt, 1910-ben született Máramarosszigeten. Temesváron élt, férjénél volt Löbl Lajosnál, és ezen a néven is szerepelt utána, tehát nem mint Sándor Erzsébet, hanem mint Löbl Erzsébet. Amíg Temesváron volt, mint titkárnő dolgozott, nagyon szép nő volt, istenien szép volt. Nagyon szerettem. És nagyon szépen énekelt. Olyan szépen énekelt, hogy koncerteket is adott Temesváron. Hogy itt Romániában Löbl Lajos mivel foglalkozott, azt nem tudom, én tíz éves voltam, amikor ők kimentek Palesztinába – onnan tudom, hogy mikor mentek ki: 1929-ben születtem, 1939 volt, amikor kimentek –, nagy nemzeti érzésük volt [lásd: kivándorlási hullámok Romániából]. És ott tudom, mivel foglalkoztak: nyitottak egy fényképészetet. Egy időben ez az Erzsébet a Kol Israel rádió magyar adásnál volt szpíker a híreknél – én hallottam a hangját itt, Romániában a második világháború után, persze az 1950-es évek körül. Tel-Avivban voltak. Nem tudom egész pontosan, melyik évben halt meg, de aránylag fiatalon, jóval fiatalabban, mint a bátyja, Sándor, aki két évvel nagyobb volt, és majdnem kilencven éves volt, mikor meghalt. Már nem emlékszem az évszámra pontosan, de én itt voltam Iași-ban már, mikor Löbl Bözsi meghalt. Mikor megházasodtam másodszor, 1962-ben, ő már nem élt. Tehát az 1960-as évek elején halt meg, ötven-valahány éves korában. Neki nem voltak gyerekei.

Senki nem volt vallásos, se Sándor Pál, se Sándor Erzsébet. Szó sincs róla. A Sándor Erzsébet nemhogy nem volt vallásos, nacionalista volt.

Az édesapám Gottlieb László volt, a családban Lacinak szólították. A román neve a románok idejében – 1920 után – Vasile volt. 1897-ben született, Máramarosszigeten. Miután édesapám befejezte a középiskolát, elkerült Budapestre. Egy évig volt ott diák a Műegyetemen. Kibört az első világháború, ezért megszakította a tanulmányait, bekerült a háborúba, vitték katonának, rögtön a tiszti iskolába, mert egyetemi diák volt. Alhadnagy, utána hadnagy volt. Végigcsinálta az első világháborút, volt az olasz fronton, utána az orosz fronton is, mind a két fronton volt, volt négy kitüntetése, az egyik vaskereszt. Megmondom, ez miért fontos: nagyon magyarnak tartotta magát. Ezt azért mondtam most, mert együtt voltam vele lágerben. Ő lelkiileg ment tönkre. Mert azok után, hogy milyen magyar volt, hogy milyen kitüntetésekkel kapott a magyar hadseregtől, a k. u. k. hadseregtől, hogy azok után őt elvigyék lágerbe, ez túl sok volt neki. Tehát ő főleg lelkiileg ment hamar tönkre. Ezért mondtam ezt az egész esetet. Az első világháború után már nem folytatta a tanulmányait, visszakért Máramarosszigetre, egy kicsit elbújt, mikor a Kun Béla leesett, mert ő baloldali volt. Elég hamar nem lett baloldali, szóval nem lett szélsőbaloldali. Meggyőződött róla, de ez a későbbi években történt meg.

És tudom róla, hogy benne volt a Galilei Körben, ami egy baloldali kör volt tulajdonképpen. Ez a Galilei Kör Pesten volt. Azt hiszem, hogy az egyetemen keresztül, a Műegyetem keretén belül is volt már. Amikor az 1919-es Kun Béla forradalom volt, akkor ő tiszt volt, és mint tiszt átvált a forradalom mellé. Azt tudom. És mikor a Kun Béla leesett, akkor hazament a mamájához, aki Szigetkamarán, Máramarossziget mellett lakott, és nem tudom, hány hónapon keresztül nappal sose ment ki a házból. Félt attól, hogy keresni fogják, hogy letartóztatják. Főleg, mivel mint tiszt átvált a forradalom mellé – az nagy dolog volt. És ugyanakkor, amikor a nagybácsija, Gottlieb Lajos szívszélhűdést kapott bánatában, amiért lefokozták.

Már említettem, hogy édesapám csalódott a baloldalon. Ezt minek következtében? Sokat olvasott. Sokat hallgatott rádiót. Nagyon jól beszélt angolul – én sajnos nem tudok olyan jól angolul –, és hallgatta a BBC-t. És előbb-utóbb – még mások előtt – megtudta, hogy tulajdonképpen Sztálin mit művel a Szovjetunióban. A BBC-ből, meggyűlöletből. Hát televízió abban az időben nem volt, ez az 1930-as években volt. Nem tudom pontosan, hogy ő mit tudott, mert félt velem erről beszélni – gyerek voltam, tíz éves se voltam, ugye. De láttam rajta, hogy csalódott volt, bár kockáztatott a baloldallal. Például jöttek hozzánk olyanok, akik baloldaliak voltak, le voltak tartóztatva mint illegálisok [Az *illegalista illegális kommunista* jelent, a szót főnévként használták, és beleértődött, hogy kommunistákra vonatkozik, nem volt szükséges hozzátenni a „kommunista” szót. – A szerk.], aztán mindig elvonultak ketten, meséltek egymásnak valamit, de nélkülem. Én úgy tudom, édesapám a Vörös Segélyben nem volt benne, de ahol tudott, ő mégis segítette a baloldali mozgalmat. De úgy, hogy ne tudjanak róla.

Megpróbálta nekem megmagyarázni, hogy miért nem konvenió neki a kommunizmus. Fura dolog volt, hogy a kommunizmusban minden ember egyforma, és egyformán van ítélve, ami neki nem konvenió, mert ő sokkal többet tanult, és sokkal többet tud, mint mit tudom én, egy egyszerű munkás. Miért legyen ugyanolyan, mint az? Szóval megpróbálta ezt nekem megmagyarázni.

Ennek az eredménye az volt, hogy nekem 1947-ig eszem ágában se volt pártagnak lenni. Most letérünk a háború utánra... De mi történt 1947-ben? Tízennyolc és fél éves voltam, majdnem tizenkilenc, mikor Kolozsvárra mentem, az egyetemre. Kolozsvárt volt egy nagyon jó ismerősünk, megmondom a nevét is, doktor Kis Árpád gyerekorvos, akivel együtt voltam lágerben. Zsidó volt ő

is, tulajdonképpen Klein volt, a Kleinből lett Kis. Együtt voltunk lágerben, ő szerencsésen megszabadult, és nagyon ritka eset, a felesége is megszabadult, ők Németországban találkoztak a felszabadulás után rögtön. Csodálatos módon. És mind a kettő hazajött, de a gyerekük – volt egy kislányuk, az Ágnes –, az nem jött haza. Az Ágnes ugyanabban az évben született, amelyikben én, és akkor én voltam az a gyerek, akit maguk mellé vettek – habár ők csináltak még egy gyereket a háború után. Öregkorukban, de sikerült még egy gyereket csinálniuk, kint van Izraelben, nem tudok róla semmit. Kis Péter, történész, ennyit tudok róla. A Kis Árpád az illegalitásban a Vörös Segélynek volt az orvosa Kolozsváron. Orvos volt, háza volt, kabinetje volt, minden, de a Vörös Segélynek volt az orvosa. És mikor elkerültem a Kis Árpádhoz 1947-ben, és mondtam, hogy nem vagyok párttag: „Muszáj beiratkozz a Pártba.” Hát ő íratott be a pártba. Nem én iratkoztam be. De aránylag jól jött ki a dolog, mert utána rájöttem, hogy az egyetemi pályafutásomat nagyon megkönnyítette a dolog. Úgyhogy néha vicces módon mindig azt mondom, hogy meggyőződésből lettem párttag: meg voltam győződve, hogy az nekem jó. Ez volt a meggyőződés.

De azt tudom, hogy miután visszajöttem a deportálásból, még Nagybányán voltam, és volt ott egy illegalista, nagyon szimpatikus ember, Hutira József, Hutira Jóska. Sokkal idősebb volt, mint én, de összebarátkoztam vele, és nagyon szerettem, mert nagyon rendes ember volt alapjában. A bátyját, Hutira Dezsőt, akit én nem ismertem, ki is végezték mint illegalistát. És a második világháború után Nagybányán volt egy üzem – nem tudom, milyen üzem, csak azt tudom, hogy volt egy üzem –, amit úgy hívtak, hogy Hutira Dezső. Hős lett belőle. Mikor visszakerültem Nagybányára, Hutira Jóska segített engem, és mindenkinek azt mondta, hogy ez a Gottlieb Lászlónak a fia, aki a baloldali mozgalmat segítette. De konkrétumokat ő sem mondott soha, úgyhogy mit csinált pontosan édesapám, nem tudom. Tehát inkább indirekte tudom a dolgokat, mint direkte.

Ismerték Nagybányán és Bukarestben is Hutira Jósát. Hát mint illegalista voltak neki különböző feladatai, de a második világháború után bekerült a Miliciába, a rendőrségre, és magas fokú tiszt volt Bukarestben a DGM-ben, a Direcția Generală a Miliției-ben [*Milicia Vezérigazgatósága*]. Utána Kolozsvárra került, és ő volt Kolozsvár tartományának a rendőrfőnöke. És azzal kezdte a működését, hogy kirúgott ezer milicistát, mert vagy ittak, vagy mást csináltak – rögtön kirúgta őket. Ez az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején volt körülbelül.

Az édesanyám lánykori neve Zelmanovits, ő is máramarosszigeti volt. Az édesapja az első világháborúban meghalt, tehát én őt nem ismertem. De a nagymama életben maradt, és a nagymamát látogattam néha Máramarosszigeten – ő Máramarosszigeten lakott –, édesapám vitt hozzá is. Zelmanovits néni, így szólították, nem tudom a keresztnévét, sose használtam. Ő abból élt, hogy volt egy háza, volt kertje és istállója. És jöttek a szomszéd parasztok, és nála hagyták a lovat, a tehenet és így tovább. Ezért fizettek, és ő ebből élt. Ebből a házból élt. Ez volt a nagymamának az elfoglaltsága.

Hát, az igazság az, hogy a két nagymama közül én nagyon szerettem az apai nagymamámat, sokkal kevésbé az anyai nagymamámat. Nagyon szeretett engem, elismerem, hát én voltam az egyetlen a családból édesanyám halála után, aki Romániában volt, és akit néha látott, mert a család többi tagja – a fia és annak családja – Csehszlovákiában volt. De, hogy mondjam, sose tudott eléggé szimpatikus lenni nekem. Nem tudom, miért. Pedig akart, szegény, akart, de... nem ment. Hiába, vannak szimpátiák, és vannak antipátiák. Nem volt antipatikus, azt nem mondhatom, de nem volt az a... A másikat nagyon szerettem. Egész másképp viszonyultam hozzá, nem tudom,

miért. Pedig szegény, mikor mentem oda, vitt cirkuszba, vitt mindenhova, hogy jól érezzem magam nála. Én alig vártam, hogy leteljen az a pár nap vagy egy hét, amíg ott voltam, és menjek vissza Nagybányára.

A Zelmanovits nagymama, azt hiszem, 1941-ben halt meg, szívbajban. Körülbelül nyolcvankét éves volt. Tehát nem deportálták. Mindenki azt mondta, hogy milyen boldog dolog, hogy meghalt deportálás előtt.

Az anyai nagymamámnak volt egy fia – tehát az édesanyámnak volt még egy öccse –, aki ügyvéd volt Beregszászon – az Berehove, Csehszlovákiában, most már a cseheknél van [*Beregszász ma Ukrajnában van. Lásd a szócikket. – A szerk.*]. Ő meghalt még a deportálás előtt Beregszászon – az ő szerencséje volt. Két gyereke volt, egy fia – a Zelmanovits Béla, azt ismertem jól – és egy lánya – a lányt nem ismertem jól, ő meghalt a második világháborúban. A fiú túlélte a második világháborút, de aránylag elég fiatalon, szívbajban meghalt ő is, Csehszlovákiában. És ezzel ez a része a családnak el van intézve.

Édesanyám Zelmanovits Rózsi volt, Rozália, nem tudom egész pontosan, a személyi igazolványban mi volt. Édesanyám meghalt, mikor öt éves voltam, tehát én nagyon keveset emlékszem rá. Szépen zongorázott, erre emlékszem. Szép asszony volt, van egy fényképem róla. Azt tudom, hogy találkoztam emberekkel, akik ismerték, őt is mindenki szerette, akárcsak édesapámat. Nem tudok róla sokat. Hát öt éves voltam, mikor meghalt. És nemcsak hogy öt éves voltam, még valamit el kell mondjak. Mikor három éves voltam, már nem laktam vele együtt, hanem az apai nagyszüleimmel, mert édesanyám tébécés volt, és akkor elválasztottak tőle, hogy nehogy én is megbetegedjek. És meg is halt édesanyám, 1934-ben.

Tehát 1919-ben visszakerült édesapám Máramarosszigetre, szerelmes lett édesanyámba, és megházasodott. És együtt kerültek el Nagybányára 1926-ban vagy 1927-ben, mert ott más munkakilátások voltak. Édesapám lett a híres Phönix gyár – főleg kénsavgyár volt – egyik magas rangú tisztviselője. Egészen a második világháborúig, amíg el nem deportálták, ott dolgozott végig. Máramarosszigeten szintén állásban volt, de nem tudom pontosan, milyen állásban. Három tulajdonosa volt a Phönix gyárnak: Weiser Artúr, a testvére, Weiser Oszkár és még valaki, de tulajdonképpen a Weiser Artúr volt az, aki igazgatta a gyárat. Isteni jó szervező volt. Édesapám nála dolgozott mint magas rangú tisztviselő, de tulajdonképpen sokszor hívta magántitkárként is, tanácsokra. Weiser Artúr nem volt házas, ő átélte a második világháborút, Bukarestben volt, nem volt pénze se, és ott halt meg mint öregember, Bukarestben, majdnem éhenhalt. A Weiser Oszkárral nem tudom, mi történt. A Weiser Oszkárnak volt a fia a Weiser Miklós, aki segített engem anyagilag közvetlenül a második világháború után [*„1909-ben a Weiser család több évtizedre kibérelte a fernezelyi kénsavgyárat. Ekkor alakították meg a Phönix üzemet, amelyet később Nagybányára telepítettek, a csődbement üveggyár helyére. Ehhez később újabb telkeket vásároltak. Közben a herzsai ólom- és cinkbánya is a család tulajdonába került, s ezzel a vegyészetről, a kénsav, sósav, rézgalic stb. gyártásról áttértek az ólom- és ezüstoffeldolgozásra is. ... A második bécsi döntést követően a Phönix a budapesti Hungária Vegyészeti Gyárral olvadt egybe”* (www.nagybanya.ro/vallas-type-5.htm). – A szerk.].

Én, Gottlieb János 1929-ben születtem, Nagybányán. Hároméves koromtól az apai nagyszüleimmel éltem. A nagyszülők valahol Nagybánya mellett voltak egy ideig, egy faluban, ott is voltam velük együtt, és utána Nagybányán. De közben, mikor öt éves voltam, édesapám magához vett, egy

elég szép lakást bérelt ki, Nagybányának hát mondjuk, a szép részén, egy villában. A tulajdonos egy kolozsvári hölgy volt, özvegyasszony, Herczeg volt a családneve. Elég sokba került a bér, de a város szélén volt, jó levegője volt. Az apám mindig attól félt, nehogy én is valami tüdőbajt csináljak vagy ilyesmit. Ez volt ötéves koromban. Volt valaki, aki rendezte a háztartást, apámnak jó fizetése volt, nem volt abban az időben probléma. És utána volt a mostohaanyám, aki vezette az egész háztartást. Nem ő dolgozott, de kiadta, ugye, mindenkinek, hogy mit csináljon. Nem ő főzött, volt szakácsnő, aki főzön. Ez nem volt probléma.

Csodálatos módon, a szomszéd villában lakott egy fogorvos, akit úgy hívtak, hogy Gottlieb Kálmán. Nem volt rokon. A Gottlieb Kálmán egy szerencsétlenség miatt, vagy inkább egy betegség miatt ágyhoz kötött lett, nem tudott járni, és akkor odahozta az unokahúgát – tehát a testvérének a lányát –, hogy az legyen mellette, segítsen neki. És így történt meg, hogy amikor hét éves voltam – körülbelül 1936–37-ben –, akkor apám ezzel a hölgygel házasodott meg másodszor. De hát én már ismertem a hölgyet, Garai Lilit, és nagyon jóban is voltunk. Őt csodálatos módon Garainak hívták, mert az ő apja megváltoztatta a Gottliebot a Garaira. De mondom, hogy nem voltak rokonaink. Egyébként a Gottlieb nagypapa, aki Garai lett, Déván lakott. Tehát Déváról jött az én mamám, a második mama Nagybányára. A Garai nagyszülőkkel nem tartottam nagyon a kapcsolatot, de voltam náluk látogatóban, mert ők átérték a második világháborút, az öregek [*Mivel ők Dél-Erdélyben laktak, ami Romániához tartozott a háború alatt.* Lásd: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben. – A szerk.]. És ismertem őket a háború előtt is. Már nem tudom az utónevüket. Nagypapa, nagymama – így szólítottam őket.

Mit mondjak a második mamámról? Először is nagy érdeme volt, hogy tizenöt évvel volt fiatalabb, mint az apám. Egy értelmes asszony volt, volt középiskolája, többet nem csinált, mint középiskolát, de nem is volt abban az időben probléma. Középiskolája volt, és elég sokat olvasott, tehát volt általános műveltsége, szóba lehetett vele állni, lehetett vele beszélni. Velem nagyon szépen viselkedett, de mégsem volt édesanya. Ő sem élte túl a háborút, viszont neki volt két bátyja. Az egyiknek, Garai Jánosnak nem volt gyereke. Ők Déván laktak, majd alijáztak Izraelbe. Garai János nemrég halt meg Izraelben, de megvan az özvegye, a felesége él Izraelben, és jóban vagyunk, tartom vele a kapcsolatot.

A másiknak, Garai Sándornak volt egy fia Olaszországban. Garai Sándor Olaszországban volt diák, és a házban, ahol lakott, összekerült a fiatal hölgygel, és csinált neki egy gyereket. Sose házasodtak össze, de elismerte a gyereket, a gyereket Garainak hívják most is, katolikus, Bolognában lakik. Garai Giorgio Bolognában. Voltam nála látogatóban. Azt mondtam, hogy mégis, mi unokatestvérek vagyunk – ugye, semmi vérbeli rokonság nincs köztünk, de unokatestvérek vagyunk. Komplikált az élet. Nagyon helyes ember. Egyáltalán nem tud magyarul. Én angolul beszélek vele, a feleségem olaszul beszél vele, mert tud olaszul. Én nem tudok, de Giorgio tud egy kicsit angolul, úgyhogy megértettük egymást, ez volt a lényeg. Ő neki volt egy nagykereskedése, épületrészleteket adott el, ezzel foglalkozott. Most már ő is idős, nyugdíjba ment. Neki négy gyereke van.

Én sok mindent édesapámtól vettem át, például én is szeretek tanulni, most is. Édesapám nagyon tanulékony típus volt, és egyfolytában szeretett tanulni és olvasni. Szépirodalmat sokat olvasott, de tudományterjesztő könyveket és folyóiratokat is szeretett olvasni. Elő volt fizetve tudományterjesztő folyóiratokra, az „Élet és Tudomány” járt nekünk, magyar kiadásban – más

tartalma volt, mint a román kiadásnak. Újságok közül a „Brassói Lapok”-at olvasta, abban az időben jöttek a „Brassói Lapok” Nagybányára. De főleg könyvekről van itt szó. Nagyon szép gyűjteménye volt, rengeteg könyve volt, enciklopédiák és más könyvek is, mindenfajta. Rengeteget olvasott, nagyon szép általános műveltsége volt. Sokkal nagyobb, mint az enyém. Ennek van egy magyarázata is, ugye. Mert én, amikor elkezdtem matematikát tanulni, akkor már sok időm mást olvasni nem volt. Olvastam, de keveset, aránylag.

Tehát édesapám autodidakta volt. És nagyon sok mindent tudott. Az angol nyelvet nagyon jól megtanulta, megtanulta a mineralógiát. Nagybányán csinált két szép ásványgyűjteményt is, magának egyet, és a Phönix gyár tulajdonosainak is ő csinálta meg az ásványgyűjteményét. De tudományosan, mert oda volt írva minden, hogy mi az, hol találták, mikor találták és így tovább. Az ásványokkal úgy van, hogy a bányászok, mikor előrementek a táróban, és rátaláltak egy ásványi helyre, akkor van az az anyag, amit felhasználnak a gyárban, de néha jön egy olyan ásvány, amelyik szép a közepén. Azokat a köveket szépen kiveszik, és ellopják. Ez az igazság. És senki sem nézett rájuk, békén hagyták őket – ez volt nekik a plusz keresetük. Én mentem néha az apámmal együtt a bányászlakásokba, a bányászoknak volt ásványuk, velük tárgyalt, és ott vette meg a bányavirágot, nem ő ment a bányába. A bányászoktól tudta meg azt is, hogy mikor és hol találták, és azt rögtön feljegyezte magának. Így állította össze a bányavirág-gyűjteményt [*„A bányavirág a föld alatt begyűjtött, egy vagy több ásványból álló ásványminta, amely különleges esztétikai tulajdonságokkal rendelkezik, az ásvány vagy ásványok összenövésének, színeinek, formáinak, az egyes összetevő kristályok kivételes méretének köszönhetően”* (

http://www.museum.hu/museum/archive_temp_hu.php?ID=374). Egyébként Nagybányán található Európa egyik legszebb bányavirág múzeuma. – A szerk.]. Végtelenül értelmes és kedves ember volt édesapám, nagyon szerették. A munkásoktól az igazgatóig mindenki szerette őt. Hogy elmeséljem csak azt: én már rég itt voltam, Iași-ban, tehát jóval a háború után, mikor a Iași-i egyetem szervezett egy kirándulást a diákoknak Nagybányára, és meg akarták látogatni a Phönix gyárat. Én is benne voltam a kirándulócsoporthoz – én már tanszemélyzet voltam –, és elmentem a Phönix gyárba, hogy tárgyaljak velük, hát apám ott volt tisztviselő. Egy munkás volt akkor a káderfelelős. Mikor meghallotta, hogy én a Gottlieb László fia vagyok, azonnal minden ajtó nyitva volt. Annyira szerették. Mindenki szerette.

Édesanyámtól örököltem azt, hogy szeretem a zenét. Ha lehet, egész nap zenét hallgatok. Komolyzenét, nem akármilyen zenét. Édesanyám halála után én is vettem zongoraórákat. Volt otthon zongoránk, és szerettem zongorázni, de hát nem úgy, hogy ez legyen a mesterségem. Most is van egy pianínóm.

Tulajdonképpen én nem kaptam különösebb zsidó nevelést, inkább magyar nevelést kaptam otthon is. Nem tanultam héberül, nem is tudok. Sajnos. Nem árt soha egy nyelv pluszban, de így volt. Egy házitánítótól megtanultam héberül olvasni, de sohase értettem, hogy mit olvasok. A házitánító körülbelül nyolc- és tizenkét éves korom között járt hozzánk, olyan három-négy éven keresztül, de egyszer egy héten.

A második világháború előtti nagybányai zsidó életről nagyon keveset tudok mondani. Én csak egy nagy zsinagógát tudok Nagybányán, a többi, az nem volt zsinagóga, inkább imaház volt. Apám nagyon ritkán ment a zsinagógába, akkor vitt engem is, de csak nagyünnepek alkalmával: egy Ros Hásánát, egy Jom Kipur, egy Pészahot megünnepelni. Kétszer-háromszor egy évben. És kész.

Egyszer az életben megtartottam egy ünnepet, elárulom. Mikor tizenhárom éves lettem, apám megkérdezte, akarok-e bár micvó lenni. Én nem akartam, és nem lettem. De ugyanabban az évben, mikor volt a nagyböjt ősszel, a Jom Kipur, böjtöltem. Megígértem az apai nagymamámnak, akit nagyon szerettem, hogy böjtölni fogok. És elárulom, hogy böjtöltem becsületesen. Mert nem volt semmi értelme, hogy azt mondjam neki, böjtölök, és nem böjtölök. Vagy böjtöltem, vagy nem. És böjtöltem. Egyszer az életben. Nagyon boldog volt a nagymama. De miatta csináltam az egészet. És megpróbáltam azt is, hogy tudok-e vagy nem böjtölni. Sikerült a nagyböjtöt megtartani. Hát, szegény nagymama, olyanokat mondott nekem: „Mikor megnősz, akkor lesz neked egy szép zsidó feleséged.” És akkor mindig azt mondtam neki: „Én olyan nőt fogok elvenni, akit szeretek. Zsidó vagy nem zsidó...” És így is lett. Mit csináljak?

Velem mindenki magyarul beszélt a családban. Nekem magyar az anyanyelvem, nem is tudtam más nyelvet ötéves koromig. Utána édesapám – édesapám volt nyilvánvalóan egy német nevelése – vett egy fräuleint nekem, ahogy szokás volt abban az időben, és így tanultam meg németül. Azt hiszem, hogy öt éves voltam, édesanyám halála után. És csak hat és fél éves koromban tanultam meg románul, mikor egyszerűen beadott román iskolába, mert azt mondta, hogy „Meg kell tanulj románul, mert Romániában élünk”. És igaza volt. Nagybányán nem volt zsidó iskola, csak héder. Volt református magyar iskola, de nem adott oda. Nem, én a román állami iskolában végeztem az elemi iskolát. Négy elemi osztályt csináltam románul, egy év gimnáziumot, utána az 1940-es években bejöttek a magyarok [lásd: második bécsi döntés], és attól fogva magyarul csináltam a gimnáziumot, majd az egyetemet is.

Az egyetlen problémám gyerekkoromban az volt, hogy árva voltam. De nem éreztem túlságosan árvának magam, mert olyan szépen foglalkoztak velem. Édesapám nemcsak papa volt, hanem mama is volt. Nagyon szépen foglalkozott velem, nem beszélve az ő szüleiről, főleg a nagymamáról. És utána nagyon szépen foglalkozott velem a második anyám is, akit nagyon szerettem. Nem szeretem azt az elnevezést, hogy mostohaanya, inkább második anya. A nevén szólítottam, Lili. Nekem szép gyerekkorom volt. A környezet is szép volt, az emberek is.

Nem tudom, hogy volt, a csoda tudja, abban az időben nekem voltak barátaim: zsidók – de kevés zsidó –, magyarok, románok, minden összevissza. Mindenkivel jóban voltunk, mindenkivel barátkoztunk, nem volt probléma a nemzetiség, valláskérdés. Mindenkinek a maga dolga volt a nemzetiség és a valláskérdés. Főleg miután megtanultam románul is, ugye, hatéves koromban, akkor nem volt probléma, hogy tartsam a kapcsolatot a román gyerekekkel. Én nagyon el voltam keseredve, amikor láttam, hogy egymásnak uszítják tulajdonképpen a különböző nemzetiségeket – mert ez az igazság. Az uszítást kezdtem érezni még gyerekkoromban. Voltak magyarok, akik románellenesek voltak, és románok, akik magyarellenese. Nem tudom, miért, mert nem lehet egy nemzet ellen lenni. Lehetsz valaki ellen, az igen, de nem egy nemzet ellen. Nincs mese. És ugye, kezdődött az antiszemitizmus az 1940-es években, már tizenegy éves voltam akkor. Voltak magyar származásúak a barátaim között, sőt olyanok, akik Magyarországról jöttek Nagybányára, amikor Észak-Erdély Magyarországhoz tartozott, azokkal is nagyon jóban voltam, nem volt semmi probléma. Nem mondhatom róluk, hogy egyenként antiszemiták voltak. De voltak, akik mindig valamit bemondtak a zsidók ellen.

Például az antiszemitizmus megnyilvánulása volt akkor is, mikor bejöttek a németek – ez már 1944-ben volt [lásd: Magyarország német megszállása] –, és utána kellett hordjunk sárga csillagot.

És utána jött a gettózás. Hát kik vittek oda, a gettóba? A magyarok. Mit mondjak? Én leírtam az emlékeimben azt a dolgot, hogy a mi házunkba beraktak két német tisztet [A visszaemlékezés németül jelent meg egy sorozat részeként Roy Wiehn szerkesztésében, amelyben a holokauszt túlélői leírják emlékeiket. Ioan Gottlieb: *Euch werde ich`s noch zeigen* (Megmutatom én majd nektek) – Herausgegeben von Erhard Roy Wiehn, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 2006., <http://www.hartung-gorre.de/gottlieb1.htm> – A szerk.]. Nekünk négy szobánk volt, és úgy volt abban az időben, hogy a hadsereg miatt vettek szobákat a tisztok részére. Nem volt velük semmi probléma. Nem is beszéltek velünk, az az igazság. Nem SS-tisztek voltak, hanem Wehrmacht-tisztek, az nagy különbség. Tehát volt két tiszt. De a két tisztnek volt egy puccerje [*Puccer* = *tisztiszolga* ('Putzer' /német/)] is, egy német katona, aki nem lakott ott, hanem jött minden reggel. Nem tudom, mit csinált nekik. Fiatal gyerek volt, nem sokkal idősebb, mint én. Én összebarátkoztam vele. Német volt, én jól beszélek németül, ő beszélt velem, játszottunk együtt... Hát ez nem volt olyan gyerekes játék, beszélgettünk, miegymás a kertben. Nem volt semmi probléma. Amikor minket elvittek hazulról gettózni, akkor elvittek előbb egy teherkocsihoz, ahova beraktak mindenkit a környékről. Ez a teherkocsi az utcának a végén volt, nem sokkal messzebb a mi házunktól. És a puccer nem volt ott, amikor elvittek minket. De hazaérkezett, és megtudta, mi történt. Utánunk futott, megtalált engem a teherautóban, kezet fogott velem, és minden jót kívánt. Nem minden német antiszemita. Komplikáltak ezek az emberi kapcsolatok, nagyon komplikáltak.

Ha jól tudom, 1944. május ötödikén volt a gettózás Nagybányán. Minden zsidó lakásba jött pár emberből álló komisszió, és mondták, hogy hány perc múlva tessék összeszedni egy pár dolgot, és visszük a gettóba. Minden további nélkül. Civilek voltak, nem hiszem, hogy volt fegyverük, nem volt szükségük rá. Az egyik civil, például, aki hozzánk jött, az az én tornatanárom volt. És elvittek. Nagybánya szélén volt egy elhagyott, azt hiszem, hogy téglagyár vagy valami ilyesmi, ami már nem működött. Volt ott valami építve, és odaraktak be minket, persze „*la grămadă*” [halomra (román)], ahogy mondják románul, egyiket a másikra. Nem tudom, hányan voltunk együtt. Földön aludni, szalmán meg miegymás. Az el volt előre készítve.

Édesapám tudott Auschwitzról. Senki se tudott Auschwitzról és ezekről a lágerekről Nagybányán. Nem tudom, honnan, ő tudott ezekről a lágerekről. Édesapám a gettóban mondta, hogy elvisznek minket, és hogy nagy kínok várnak a lágerben meg miegymásban, és nincs értelme, hogy ennek kitegyük magunkat. Így történt az meg, hogy amikor gettóztak minket Nagybányán, két vagy három hét után egy orvos családdal együtt öngyilkosok akartunk lenni. Én is. Az orvos – Benedek, a másik nevére már nem emlékszem –, a felesége, a gyerekük, én, a papám és a mostohaanyám, mind a haton. Morfiummal. A doktor bácsi adta nekünk be az injekciót. A gettóban még nem volt olyan szigorú a dolog, úgyhogy ő szerzett, és volt mind a hatunknak. Hatunkból csak hárman haltak meg. Ő, azaz az orvos, a fia és az én mostohaanyám. A doktor felesége életben maradt, az édesapám is és én is. Kérdés, hogy miért maradtunk mi életben. Akkor tudtam meg, hogyha injekcióban adják is a morfiumot, a gyomron keresztül megy, csodálatos módon, tehát előbb a gyomorba megy, és onnan szívódik fel. Úgyhogy amikor minket megtaláltak, akkor rögtön bevittek a kórházba, és gyomormosást csináltak. Persze én nem tudok róla, mert nem voltam magamnál. Ezenfelül én fiatal gyerek voltam, tizenöt és fél éves, hát akkor egészen erős a szervezet, és megbirkózott a morfiummal. Édesapám azért maradt életben, mert nem tudta, hogy a nikotin valamennyire a morfiumnak az ellenmérge. És idegességében sokat szívott. Ilyen fura dolgok történnek az életben. Így maradtunk mi, ketten életben. Arra is emlékszem, hogy amikor

fölébredtem, szóltak a harangok a [nagy]bányai református templomban, és a kórház aránylag közel van a templomhoz. És nem tudtam, mi történt. Nem tudtam, hogy miért ébredtem fel.

Pár hétig voltunk a gettóban, mert egy hónap múlva érkeztünk Auschwitzba. Nagybányáról egyenesen Auschwitzba vittek, de három napig tartott ez az egyenes. Egyetlen nagyobb városra emlékszem, amin átmentünk, az már Lengyelországban volt, Katowice. Azt láttuk a táblán. Hát megtörtént, hogy kinyitották egy kicsit a vagonokat, kiszellőztettek, de nem volt elég. Amikor deportáltak, tulajdonképpen én voltam, az apám, a Sándor Arnold és a nagymama a családból. Mi, négyen Auschwitzig együtt mentünk. A nagymamát és a nagypapát sose láttam már azután.

Nekem a jobb fülem a morfiummérgezés miatt folyásos volt – de külsőleg, nem belülről –, és be volt kötve a fejem. És így érkeztem meg Auschwitzba, bekötött fejjel. Annyira tudta édesapám, hogy mi történik, hogy mikor Auschwitzban kinyitották az ajtókat, hogy mindenki menjen ki a vagonokból – ott kellett hagyja a csomagokat meg miegymás –, akkor apám levette rólam a kötést, és kitanított: „Hogyha megkérdik, hogy hány éves vagy, azt mondd, hogy tizenkilenc vagy.” Tehát nagyobb, mint amennyi én voltam – tehát tudott a gyereklágerekről. „És ha megkérdik, dolgozni akarsz-e, akkor persze hogy dolgozni akarsz.”

A férfiakat külön nézték, a nőket külön. Először a nagymamától váltam el mint nőtől, ugye. Hát mi csak négyen voltunk a nagymamával együtt a családból, és akkor a férfisorban maradtunk hárman. A férfisor elején volt egy tiszt, az orvos, aki mondta, ki menjen balra, ki menjen jobbra. Az egyik oldalon voltak az öregek és a gyerekek egy része – hát a gyerekek mentek a gyereklágerbe, az öregek mentek a krematóriumba, ugye –, és a másik oldalon voltak azok, akik munkába mentek [lásd: szelektálás]. És akkor megkérdezte tőlem németül ez az orvos, aki a férfisort vizsgálta, hogy hány éves vagyok. Én beszéltem németül, úgyhogy mondtam, hogy hány éves vagyok, és hogy „Akar-e dolgozni?”. „Igen.” De mondom, hogy édesapám levette rólam a kötést, nehogy azt mondják, hogy beteg vagyok, és akkor vigyenek... Tehát ő sok mindenről tudott. És neki köszönhetem azt, hogy élek. Úgy készítet fel engem Auschwitzban, mint aki tudja, hogy mi következik. Hogy honnan tudta, azt nem tudom. Sose mondta meg. Túlságosan is jó volt a felkészültsége, ami nekem használt persze. Csak neki kevésbé.

Auschwitzban én nem voltam, csak egy hétig, mert minket utána Mauthausenbe küldtek, az már Ausztriában van, közel a Dunához. Oda szintén marhaszállító vagonban vittek, de nem voltunk olyan sokan egy vagonban, mint Auschwitzig, persze ott már katonák vigyáztak ránk. Elkerültünk Mauthausenbe, ott se voltunk sokat, három napot voltunk ott édesapámmal együtt.

Mauthausenben már az édesapám se tudta, hogyan csinálja jobban, és mikor egyesek megkérdezték, hogyha van valaki, aki gyerek, hogy vegyük ki, és más lágerbe megy, és így tovább, apám akkor azt mondta, hogy „Fiam, te határozz, ha akarsz, akkor menj oda”.

Visszautasítottam. Vele akartam maradni. Úgyhogy együtt maradtunk, és Mauthausenből elvittek minket Melkbe [A Melk melletti Roggendorfban 1944 áprilisában létesítették a mauthauseni koncentrációs tábor egyik altáborát, ahol az ún. „Kvarc-projekt” keretében kvarcbányában dolgoztatták a foglyokat (a Steyr Művek és a Flugmotorenwerke Ostmark /FMO/ számára). A tábor a Vörös Hadsereg szabadította föl 1945 áprilisában. – A szerk.]. Hát Melkről sokan tudnak, mert ott van egy híres apátság, a melki apátság. Az már nagyon régi apátság. Hát ott volt a Duna-parton a láger. A láger széléről mi láttuk a Dunát. Egy kis láger volt, tízezer ember körülbelül. Csak férfiak voltak. Általában ők külön csinálták a női lágeret, külön a férfilágeret.

Melkben dolgozni kellett, mégpedig egypár kilométerre a lágertől csináltak, vagy akartak legalábbis csinálni egy repülőgyárat hegy alatt. Azért hegy alatt, hogy ne lehessen bombázni. És olyan hegyet választottak, ahol könnyű volt a tárókat csinálni, mert főleg homokhegy volt. Olyan pickhammerrel dolgoztunk, amivel aszfaltot szoktak törni. Amikkel mi dolgoztunk, kisebbek voltak, mint ezek az aszfalttörők, mert vízszintesen kellett tartani őket, és előreemelni. Kellemetlen dolog, mert nyolc óra után az embernek úgy fáj a feje, hogy reszket mindene benne. Tehát ezt csináltuk mi. Hát nem volt kész a háború végéig csak egy kis része, a golyóscsapágyrészleg volt kész, a többiből nem volt semmi kész. Tárókat csináltunk, volt egy nagyobb táró, két kisebb táró, nem tudom pontosan, de vagy öt tárót csináltunk. Nem tudom, hány száz métert kellett bemenni a hegybe. Három részben dolgoztunk, tehát nyolc-nyolc-nyolc órát. Persze, amíg kivittek, amíg visszahoztak... Azok, akik nyolc órát voltak dolgozni, legalább tizenkét órát voltak kint a lágerből. Mert ugye amíg mentünk-jöttünk, vártunk, a lágerből előbb gyalog mentünk egy kisállomásig, onnan vonattal tovább, szóval sokat tartott. Jó pár kilométerre volt a lágertől.

Persze aránylag sokan voltak, akik a lágerben dolgoztak. Nekem is sikerült a lágerkórházban dolgozni. Tehát ott dolgoztam, foglalkoztam a betegekkel, könnyebb munka volt, mint kimenni, és a táróknál dolgozni. De hát ezt is kellett csinálni. Hát egy adott pillanatban például odaraktak minket, akik a lágerkórházban dolgoztunk, hogy a hullákat rakjuk be teherautóba. Mert ott nem volt krematórium, Melkben, és vitték a hullákat Mauthausenbe. Azt hiszem, hogy kétszer egy héten jött egy teherautó, és vitte őket. Amikor bejött az ősz, bejöttek a hidegek – fűtésről nem volt szó –, akkor körülbelül harminc halott volt egy nap. Egy nap. Számítsa ki, hogy... Akkor mi történt? A láger száma lejjebb ment, akkor mindig hoztak újabb foglyokat. Tehát ezeket a hullákat kellett berakni a teherautóba. A hullákat a vécék alatt tartották valahol, egy pincében, ott rakták egyiket a másikra. Persze a vécék rosszak voltak, és lefolyt, rájuk ment minden piszok, kellemetlen munka volt azokat vinni.

Nem tudom, hány százan voltunk egy teremben, priccseken aludtunk, tehát olyan hármasság volt – földszint, közép és fent – deszkából, valami szalma talán volt rajta, de kevés, és azon aludtunk. És adtak nekünk egy-egy pokrócot, amivel betakarózzunk. És be voltunk öltözve ebbe a csíkos öltözékbe, mint a megbüntetett emberek, még Auschwitzban kaptuk az öltözetet.

Csodálatos módon én megszabadultam a tetovált számtól, nekem nem volt tetovált számom, nekem karszámom volt, de nem Auschwitzban kaptam, hanem Mauthausenben kaptam a számot. Édesapámnak szintén nem tetovált száma volt, mind a ketten Mauthausenben kaptuk a számot. 72762 voltam én, és 72763 volt ő, mert a László a János után jött. Névsorban vették. Egy kis fém táblára volt berakva, és dróttal felfogva. És itt kellett tartani a karon, a csuklón, és azonkívül rá volt varrva a szám a ruhára is a mellén és valahol a nadrág egyik részén.

Nemcsak zsidó foglyok voltak a melki lágerben. Például nem tudom, honnan került oda két spanyol. Szóval többen voltak, de két olyasmi volt, mint egy belső rendőr, tehát rendet tartott a barakkban. Szimpatikus alakok voltak a spanyolok. Utána jöttek a franciák, akiket később hoztak oda, szintén mint pótanyagot. Hát egy vezette a barakkot, a *blockältester* [Az SS által kinevezett fogoly, aki a blokkokért felelős. – A szerk.], de volt mellette egy, aki írta a dolgokat, hogy ki van... és koszt, és mit hoznak és így tovább. Ez volt a *schreiber*. *Schreiben*, írni kellett tudjon, ugye. Hát csodálatos módon az egy francia volt. Nem zsidó, keresztény francia. Azonkívül lengyelek voltak elég sokan, nem zsidók. Voltak ukránok, voltak mongolok. Honnan jöttek oda mongolok? Hát valahol bekerültek

a szovjet katonacsapatokba, és mint hadifoglyok kerültek oda. Ukránok voltak elég sokan. Volt egy angol pilóta, mint hadifogoly került oda. Volt egy román, nem tudom, hogy került oda De a jó nagy része zsidó volt, főleg az elején, mikor mi odakerültünk.

Mindenütt, ahol láger volt, a mellre és nadrágra felvarrt szám mellett volt egy színes háromszög. És az a szín mutatta, hogy ki miért került oda. Volt három: piros, fekete, zöld. A pirosak voltak a politikaiak. Csodálatos módon én politikai voltam. Hogy miért, azt nem tudom. És hogy miért volt minden zsidó politikai, azt se tudom. A feketék, azok voltak a kis tolvajok, a munkakerülők, például nem akartak dolgozni, és berakták a lágerbe őket. Az én főnököm, a barakk főnöke, az egy ilyen fekete volt. Ő mint *arbeitscheuer* [*munkakerülő?*] volt ott, fekete háromszöge volt neki, valószínűleg dutyiból, vagy nem tudom, honnan. És voltak zöldek, azok voltak a gyilkosok, akiket kiszedtek a börtönből, és beraktak a lágerbe. Ezek rendszerint németek voltak [A fogoly nemzetiségét a háromszögbe festett nemzetiség-kezdőbetű jelzi (pl. a lengyeleknél: P = Polen, a cseheknél T = cseh). A háromszögek maguk különböző színűek voltak: vörös háromszöggel a politikai foglyokat (többnyire a kommunistákat) jelölték; zöld háromszöget a profi bűnözők viseltek, rózsaszínűt a férfi homoszexuálisok; ibolyaszínűt (lila színűt) a Jehova tanúi szekta tagjai; fekete színűt az ún. „aszociálisok” (csavargók, leszbikusok, prostituáltak) és a cigányok, és két Dávid csillagot formázó sárga háromszöget a zsidók. – A szerk.].

A feletteseink SS-ek voltak. Wehrmacht-tiszt kevés volt bent, de megtörtént, hogy volt. Volt egy Wehrmacht orvos. Ugye, hát az nem volt SS orvos. Például én neki az életemet köszönhetem. Mert én jelentkeztem, hogy beteg vagyok. És hozzá mentem, szépen németül elmeséltem, hogy tizenhat éves vagyok, és nem bírok tovább dolgozni, ha odaküldenek, meghalok. De nem voltam beteg, nem voltam olyan beteg, hogy azért berakjanak a láger kórházába. Ott tartott a kórházban végig. Ilyenek is voltak. De a többi, az mind SS volt, a főnök SS volt, akik vigyáztak ránk, mind SS-tisztek voltak, és utána voltak a katonák, akikkel mentünk a munkába. Ötös sorban voltunk, és mindkét oldalt katonák puskával vigyáztak ránk. Nem is tudom, milyen katonák voltak, nem is volt érdekes.

Voltak a barakkok, több barakk volt, és minden barakkban volt, nem tudom, hány száz ember. Ezek voltak a munkásbarakkok. Fel volt osztva, hogy ki megy reggel, ki megy délután, ki megy éjszakára dolgozni. Tehát voltak a barakkok, és a barakkokon kívül volt ez a kórház például, volt a konyha.

Minden barakknak volt egy főnöke, azt úgy hívták, hogy *blockältester* – hát az *ältester* az az idősebb, főnök ugye –, és mellette volt a *schreiber*, aki vezette a kondikát. De ezek foglyok voltak. A *blockältestereket* szadistákká nevelték, és utána odarakták őket főnököknek. Például az én *blockältesterem* elmesélte nekem egyszer, hogy ő nem tudom, hány évet volt már lágerben – vagy hét-nyolc éve volt lágerben –, és hogy az elején volt egy főnökük, és a főnöknek megadták azt, hogy most elmennek, nem tudom, hova dolgozni, és mondjuk, százból csak tizenöt jöjjön vissza. A többieket ki kellett végezni útközben. Ahogy lehetett. Például mesélte, hogy Mauthausenben – a mauthauseni láger keretén belül – volt az a híres kőbánya. Azt kérdezte valaki tőlem: „Láttad azt a kőbányát, amikor ott voltál?” „Nem.” Csak azután, a háború után. Ha akkor láttam volna, nem lennék most itt. Mert onnan nagyon kevesen kerültek elő. Ott odarakták őket, hogy köveket hordjanak, nagy darab köveket lépcsőn föl. És mikor jöttek a kövekkel, akkor meglökték őket, visszaestek, a kövek rájuk, egy csomót megöltek közülük. És amikor már mindez megvolt, akkor azokat, akik túléltek, odarakták ugyanarra a munkára. Miután szépen így kitanították, hogy milyen

jó szadistának lenni, akkor odarakták *blockältester*nek.

Hát, rosszul viselkedett a foglyokkal. Én egyszer meg is ijedtem tőle. Tudniillik az egyik zsidó elaludt egy reggel. Elaludt. A többiek is hibásak voltak, mert senki se figyelt fel. Az az igazság, hogy mindenki magával se tudott eleget törődni, nemhogy másokkal törődjenek. És nem volt ott, amikor csinálták az úgynevezett *appell*t. Hiányzott valaki nála. Az nagy tragédia, ugye. Megszökött? Mi van vele? És mikor megtalálták, akkor elkezdte verni, ütni, amit akar. Szóval, hogy rövid legyek. Én aznap épp munkába mentem, nem tudtam, mi történt, csak amikor visszajöttem, a többiek elmesélték nekem, hogy addig ütötte őt, amíg bírta, de amikor látta, hogy nem hal meg, akkor felakasztotta. És kész. Ezt ő csinálta a saját kezével.

Ez a *blockältester* homoszexuális lett a lágerben, és én voltam az egyik ifjú. Nem az egyetlen. És akkor szóba állt velem. De aztán előbb-utóbb már nem lettünk jóba, és azért kerültem munkába. De egy ideig nem dolgoztam, ott tartott maga mellett heteken keresztül. Más munkát adott nekem a barakk keretén belül. És akkor közelebb voltam hozzá. Sokat mesélt, én mit mondjak? Egyébként, mikor normális perceiben volt, szimpatikus is volt. De nagyon keveset tartott ez az egész, sajnos. És akkor mind mesélt. Mesélt ezt, mesélt azt... Félttem tőle. Egyszer megharagudott rám, nem tudom, miért, és azt parancsolta: „Na, menj a drótokhoz.” A láger szélén voltak azok a drótok elektromossággal. És elindultam, őszinte leszek, azt mondtam, hogy inkább dögöljek meg ott a drótok között, mint hogy tovább éljek így. És mentem. Ő nem várta el ezt tőlem, azt hitte, hogy én nagyon félek. És utánam futott, elfogott, és visszahozott. Azt mondja nekem: „Azt hittem, hogy gyáva vagy.” Na jó, hogy hitte. De már közel voltam a drótokhoz, amikor elkapott.

Hallottam esetekről, hogy öngyilkosak voltak egyesek. Volt Nagybányán egy érdekes lengyel család. Nem tudom, hogy szabadultak meg Lengyelországból. Nem is tudott a férfi se magyarul, se románul, németül beszéltünk, németül jól tudott. Erthaim volt a családneve, a keresztnévét nem tudom. Mérnök volt, akinek a felesége a saját unokahúga volt. És volt egy gyerekük, aki teljesen hülye volt. Szóval annyira degenerált volt, hogy négy-öt éves korában ágyban, szóval csak fekvé volt, magára csinált, csak nevetett, nem tudott beszélni, nem tudott menni, nem tudott semmit. Ők beadták az iratokat, hogy kivándoroljanak Amerikába. Amerika befogadta őket, de gyerek nélkül. És nem mentek. Hogy miért nem hagyták ott azt a szerencsétlent? Nem tudtak lelkiileg elmenni. Egyetlen gyerekük volt... És deportálták őket. Na, ez volt az egyetlen eset, akiről hallottam, hogy fekvé akasztotta fel magát. Képzeld el, mennyi akaraterő kell ehhez... Az ágyban volt, nem tudom, honnan került spárgája, vagy mije volt neki, és azzal a felső priccságyhoz felakasztotta magát, és ott maradt, nem mozgott, amíg meg nem halt. Fura, ugye? Erről azért tudok, mert ismertem az illetőt.

A koszt rossz volt, nem nagyon lehetett megenni, ez az igazság. Az emberek lassan-lassan mentek tönkre. Nemcsak a koszt miatt, hanem idegileg, lelkiileg és így tovább. Édesapám 1945 januárjában halt meg. Együtt voltunk, egy barakkban. Ő is dolgozott, és amikor lehetett, nem dolgozott.

Én Melkben pár hónapot, talán két vagy három hónapot, nem túlságosan sokat dolgoztam. Beszélttem erről a nagy munkáról, a tárókban. Mert utána a kórházban dolgoztam jó pár hónapot. A végén, két vagy három hónapot azt mondtam, hogy beteg vagyok, és beteg maradtam. Tartott az orvos, mikor kiengedtek, megint visszajöttem más bajjal, szóval akkor már ment a dolog. Már ismertem, hogyan kell csinálni a dolgokat. Például azt mondtam, hogy hasmenésem van. Hát hogyha az embernek hasmenése van, akkor be kell mutassa. De nekem nem volt. És ott hagyott a

tiszt, hogy mutassam meg. De ki vigyázott rám? Szintén egy lágeres, egy fiatal fiú volt az. És akkor látta, hogy nehézségem volt, és elvette tőlem az éjjelit, ami alattam volt, és elvitte. Utána, mikor kérdezte az orvos, azt mondta, hogy „Hát csinált, elvittem, hogy kimossam”. És így tudtam kórházban maradni egy ideig.

Amikor Melket muszáj volt felszámolni, mert jöttek az orosz csapatok, akkor a foglyok egy részét gyalog vitték az ebenseei lágerbe [*Ebensee községben a mauthauseni koncentrációs tábor egyik altábor volt. – A szerk.*]. De engem nem gyalog vittek, én már akkor betegállományban voltam, és Mauthausenbe vittek vissza vonaton. 1944. áprilisban kerültem vissza, de nem voltam sokat utána már Mauthausenben. Hát ott láttam azt, amit utólag fényképeken látott maga is: egész kis dombok csak holtakból. Látott ilyet? Ezek voltak filmezve. Például a „Nürnbergi tárgyalás”-t ha látta, legalábbis az első kiadást Spencer Tracyvel, ott adtak egy ilyen dokumentációt, ami eredeti film volt [*Gottlieb János Stanley Kramer 1961-ben készült, „Nürnbergi per” című filmjére utal, melynek egyik főszerepét Spencer Tracy (1900–1967) alakította. – A szerk.*]. Én láttam ezeket a dombokat, nem volt kellemes az sem. Melkben ilyet nem láttam. Amikor Mauthausenbe visszavittek, már nem is voltak SS-ek ott, az SS-ek elmentek. Egy bécsi civil rendőrség volt aztán, aki vigyázott nagyjából a rendre, de már nem csinált semmi rosszat. Hárman voltunk egy ágyban, ennivalót majdnem semmit nem adtak. Május ötödikén volt a mauthauseni lágernek a felszabadulása. Négy nappal a háború vége előtt szabadultam én meg.

Összesen tizenegy hónapot voltam lágerben: Auschwitzban, Mauthausenben, Melkben, ismét Mauthausenben. De utána még két hónapot voltam kórházban, a felszabadulás után, mert annyira le voltam gyengülve, hogy nem tudtam a lábamra se állni. Annyira le voltam gyengülve, hogy be kellett vinni engem egy másik kórházba. Akkor kerültem át Ebenseebe, az ebenseei kórházba, amit az amerikaiak egy kicsit rendbe hoztak, és ott mesterségesen tápláltak engem vénán keresztül, amíg helyrehoztak. A szabadulás után. De nagyon sokan haltak meg a szabadulás után. Mert már nem volt visszaút, nem lehetett megmenteni őket. Majdnem két hónapot voltam ebben a kórházban. Tehát egész májusban, és június vége fele kezdtem hazafele jönni.

Az ebenseei kórházban voltam, amikor adtak egy papírt, amivel felülhettem akármilyen vonatra ingyen. És akkor előbb elkerültem még egy lágerbe, hát az már felszabadulás után volt, akkor már nem voltam bezárva oda, de volt, hol aludjak egy éjszakát, kettőt. Ez valahol szintén Ausztriában volt, Linz mellett. És akkor meglátogattam Linzet is. Útban hazafele. Onnan vettem egy másik vonatot, hogy Magyarország fele kerüljek. Nagyon sokat utaztam, mert meg kellett kerülnünk Bécset. Bécs agyon volt bombázva, nem ment vonat arrafele abban az időben. Úgyhogy Sopronba kerültem – jól megkerültük az egész utat –, és Sopronból Pestre.

Június vége fele voltam Budapesten, maradtam vagy három-négy napot. Pesten már rögtön volt címem, az állomáson rögtön mondták, hogy akik a deportálásból jönnek haza, hova kell menjenek. Én már hallottam róla, hogy vannak ilyen központok, már tudtam róla. Elmentem oda, ott megint irányítottak tovább. Megkérdezték, hogy mit akarok, mondtam, hogy haza akarok menni Nagybányára. Akkor volt a románoknak ott Budapesten egy képviselője, oda is elmentem, ők is adtak egy papírt, és jöttem hazafele vonaton.

Hogy hogyan utaztunk, az egész más kérdés. Rosszul, könyörgöm. Én olyan rosszul néztem ki Budapesten, hogy miután felmentem egy vagonba, amelyik ment Debrecen fele – ez volt az út, Debrecen fele –, jöttek az orosz katonák, és mindenkit kiraktak a kocsiból, hogy az nekik kell, és ők

utaznak azzal a vagonnal, de mikor engem megláttak, visszavittek. Olyan rosszul néztem ki. Úgyhogy az orosz katonákkal mentem egész Debrecenig. Debrecenben volt a következő vonat, és onnan jöttem Nagybányára. Hát persze közben látogattam ismerősöket Pesten is, Debrecenben is, mert voltak ismerőseim, nagybányaiak, akik odakerültek. Adtak címekeket, akiket ismertem. De hát pár órát tartott az a látogatás.

1945. július tizennegyedikén éjjel két órakor megérkeztem Nagybányára. És akkor elmentem a volt zongoratanárnőmhöz – Kádár Erzsébetnek hívták, ő Bartók Bélának volt a tanítványa. Kádár Erzsébetnek a férje Kádár Géza festő volt [Kádár Géza (*Máramarossziget, 1878 – Nagybánya, 1952*) – 1899–1901 között a budapesti Iparművészeti Iskolát látogatta, majd Münchenben Hollósy Simon tanítványa volt. Végérvényesen 1923-ban telepedett le Nagybányán. Felesége a Bartók-növendék Hevesi Erzsébet volt. – A szerk.], csodálatos módon mind a ketten illegalisták voltak, kommunisták voltak, nem tudom, hogy szabadultak meg. És a nő zsidó volt, csak ki volt keresztelkedve, a Kádár Erzsébet, úgyhogy őt nem deportálták. A lánykori neve Hevesi volt, és volt egy húga, aki Pesten volt zongoraművész – tehát mind a ketten zongoristák voltak –, és akit deportáltak. Ő nem jött vissza. És én hozzájuk mentem. Hogy miért választottam őt? Érdekes dolog. Azért is mentem oda, mert tudtam, hogy olyan emberek, akik ebből nem fognak problémát csinálni. Mert ahogy én kinéztem, amilyen piszkos voltam, amilyen büdös voltam, akárhova nem mehettem. Nem voltak lehetőségek mosakodni se, hogy rendben tartsam magamat. Én a lágerruhákkal jöttem haza Nagybányáig. Csíkossal. És akkor ott éjjel a fürdőszobában mindent levettem magamról, megmosakodtam, adtak nekem egy pizsamát, és lefeküdtem. Ez volt az első jó éjszaka több mint egy év után. Ott voltam náluk vagy egypár hétig. Akkor csináltam a láger utáni első fényképet. Hát, megmértem magamat, Nagybányán már elég kövér voltam, negyvenöt kilós. Tíz nap alatt tíz kilót híztam.

Közben megtudtam, hogy a nagybátyám, Sándor Pál megvan Bukarestben, sikerült valahogy vele felvegyem a kapcsolatot, és elmentem Bukarestbe. Ő nem tudta, hogy én megyek, rossz volt akkor a közlekedés és a kapcsolatok, a posta is, minden, amit akar. De otthon volt a sógora, aki fogadott. A nagybátyám nyaralni volt Bușteniben [*Brassótól délre*], de ő is rögtön hazajött, utána elvitt engem is oda, és ott töltöttem vele egypár hetet. Egy kicsit rendbe szedtem magam. Megkérdezte, hogy mit akarok, én megmondtam, hogy mit akarok, és visszamentem Nagybányára. Nem volt probléma. Tartottam vele a kapcsolatot, amíg meg nem halt.

Visszakerültem Nagybányára, és kezdtem az után érdeklődni, hogy hogyan tudom befejezni az iskoláimat. Tulajdonképpen egy gimnázium volt Nagybányán, de volt román és magyar tagozata. Én rögtön a magyar tagozathoz mentem, oda iratkoztam be, mert könnyebb volt nekem magyarul tovább csinálni az egészet. Beleegyeztek abba, hogy két évet csináljak egy év alatt mint magántanuló. Mert egy évet vesztettem, nem az én hibámból. Nem kellett járjak az iskolába, csak vizsgázni. Hát tanultam, amit tudtam, akkor tanulni nagyon nehéz volt, de hát levizsgáztam végül is, elintéztem a vizsgákat. És egy év után beiratkoztam az utolsó, nyolcadik osztályba – abban az időben a gimnázium nyolc osztályos volt –, és visszakerültem a volt kollégáimmal egy osztályba. Mert behoztam azt az egy évet. Persze nem csak a volt kollégáimmal voltam együtt, mert jöttek máshonnan is, de főleg azok voltak, a volt kollégáim. És azokkal érettségiztünk, és mindegyik ment a maga útjára.

A mi lakásunkat, miután minket elvittek a gettóba, bezárták és lepecsételték. Ez volt 1944 májusában. Nem tudom egész pontosan, mikor, de Nagybánya ősszel – tehát egy fél évre rá – felszabadult. Sokkal hamarabb, mint mi. Nagy összevisszaság volt akkor, és előbb-utóbb a lakást odaadták másnak, akinek befolyása volt. Nem tudom, hogy kik vagy milyen formában, de nem volt érdekes, mert azután minden lakást annak adtak, ugye, akinek akarta a Párt és így tovább. Tehát amikor én hazajöttem, mást találtam a lakásban – ez a lényeges. Ki került az én lakásomba? Egy Birtás Gábor nevezetű illegalista, aki utána a szekuritáténak [lásd: Securitate] lett a főnöke. Na most, hogy kerüljön be a lakásba? Mert át akarta adni a nagybányai zsidó hitközségnek, ami volt a lakásban. Nem tudom, honnan szedtek egypár zsidót, azt hiszem, a munkaszolgálatosokból, akik visszakerültek, és ők voltak Nagybányán a zsidó hitközség, és akkor a zsidó közösség volt az, aki átvette a lakásban levő tárgyakat. Akkor a lakásból kivettek mindent, amit találtak, az ásványgyűjteményt is. Én egy részét visszakaptam az ásványgyűjteménynek. Egypár darab még megvan nekem, csak azért, hogy emlékezzek édesapámra. De nem túl sok. Miért van ilyen kevés belőle? Mert akkor nagy cirkusz volt, hogy nem szabad ásványt tartani, be kell adni az államnak – mint az aranyat és így tovább. És akkor én vettem a ládákat – ládába volt szépen berakva –, és beadtam a kolozsvári Bolyai Egyetemnek [lásd: Kolozsvári tudományegyetem] ajándékba. Még egy köszönő papírt se kaptam tőlük. Ott van, valahol meg kell legyen. És én megtartottam magamnak egypár dolgot emlékbe, ennyit. Tehát a lakásunkban levő dolgoknak egy jó részét megtaláltam a hitközségnél, amikor visszajöttem, de nem mindent, sajnos. A bútornak is egy részét a zsidó hitközségnél találtam. A bútor a miénk volt, a saját bútorunk volt. Valahogy megtaláltam a zongorát is. Azt elhoztam Kolozsvárig, utána eladtuk, és én vettem egy másikat. Most is van egy pianínóm.

Segélyekből éltem, kaptam segílyt. Elmentem a város vezetőségéhez, még az is adott segílyt, mert IOVR-tag – *Invalizi, orfani și văduve de război* [Hadirokkantak, hadiárvak és hadiözvegyek (román)] – voltam. Kaptam pénzt tőlük, kaptam segílyt a hitközségtől, szóval valahogy kijöttem. Én se tudom, hogy éltem, de valahogy sikerült átvészelnem. És volt valami nagy szerencsém. A Phönix gyárnak az egyik tulajdonosa Bukarestben élt, és hol Bukarestben, hol Nagybányán volt. Zsidó volt, Weiser Miklós. Pesten élte túl a háborút. Egész Magyarországon eldeportálták a zsidókat, csak Pesten nem sikerült nekik. Pesten nem tudom, melyik szigetre, a Margit-szigetre vagy melyik szigetre vitték a zsidókat, és nem sikerült mindannyiukat deportálni. Túlságosan nagy volt a kapcsolat a zsidók és nem zsidók között, Pesten főleg, és azért ott nem sikerült deportálni őket. És egyébként ott nősült, ott ismerte meg a feleségét. Hogy miért nősült ott, azt tőle tudom. Mert hát sok nő járt utána. Képzelsen el egy jóképű, magas férfit, aki gazdag, akinek egyeteme van – vegyészetet és konzervatóriumot végzett, nagyon szépen énekelt, jó hangja volt. Mindene volt, és főleg pénze volt, tehát úgy estek a nők utána, mint annak a rendje. De nem nősült meg, mert azt mondta, hogy mindegyik a pénzéért megy hozzá feleségül. De ott megismerkedett valakivel, aki beleszeretett anélkül, hogy tudja, hogy kicsoda, és akkor azt elvette feleségül. Weiser Miklós nagyon szerette édesapámat, mert ő csinálta neki az ásványgyűjteményét is, többek között. Körülbelül egyidősek voltak édesapámmal, vagy talán még fiatalabb volt, mint édesapám. És ő segített anyagilag a háború után, amíg a középiskolában voltam. És segített alaposan. Az egyetemen már kevésbé segített. Azért is, mert 1947-ben kerültem az egyetemre, 1948-ig én még kaptam holmi segélyeket, amiből tudtam élni, ő viszont közben – 1947-ben vagy 1948-ban – elment az országból. Elfutott Nyugatra. Jól tette. Felajánlotta nekem, hogy magához vesz. Örökbe akart fogadni. Én nem akartam senkihez se menni örökbe fogadva. Megvolt a saját egyéniségem,

és nem akartam másokat hallgatni. Nem mindig jó ez, de ez volt. Valahova Amerikába mentek ki, de nem tudom pontosan, hogy hova, Argentínába, talán. Körülbelül sikerült neki egy csomó pénzt kivinni külföldre, és volt, miből éljen, de sajnos nem élt túlságosan sokat, vagy tíz év múlva meghalt szívszélhűdésben. Tehát elég korán halt meg, nem lett öreg. De mikor középiskolás voltam, ő segített.

1947-ben beiratkoztam a Bolyai Egyetem vegyészeti szakára, és elkerültem Kolozsvárra. Azért a vegyészetre, mert így kaptam stipendiumot a Phönix gyártól. És az egyetemen aztán kezdtem kapni a különböző segítségeket. Hát volt a Jointnak Kolozsváron bentlakása és kantinja, volt hol lakjak is Kolozsváron, és hol egyek – ingyen kintin, ingyen szállás, minden ingyen volt. A Joint tartotta fent, és elég központi is volt a bentlakás, a Majális utcában. Ott voltam az elején, elsőéves koromban. Az első év elvégzése után átiratkoztam a Bolyai Egyetem matematika szakára. Különbözeti vizsgákat kellett tegyek, és akkor egyenesen a másodévre kerültem.

De közben megnősültem. Jött a másik probléma. A feleségem nekem kollégám volt Nagybánán, a középiskolában, az utolsó évben. Laktam is a szüleinél – az volt a baj, ugye. Butkovits Aliznak hívták, de tulajdonképpen ő eredetileg Berger Aliz volt. Butkovits lett, mert a mostohapapája örökbe fogadta. És a Berger Aliz hogyan szabadult meg a háborútól? Az egészen furcsa. Az édesanyja ki volt keresztelkedve, mert keresztény volt a második férje, és akkor őt nem kellett deportálják. De a lányuk, hiába volt kikeresztelkedve, nem volt férjnél, hát kicsi volt, fiatal volt, kellett volna deportálni. Ő százszázalékos zsidó, mert az anyja is zsidó volt, csak kikeresztelkedett, és az apja is zsidó volt – Berger volt. De volt egy szomszédjuk, és a szomszédnak volt egy szőlője Szinérváralján – az Seini románul –, tehát Nagybánia és Szatmárnémeti között körülbelül középen [*Szinérváralja – nagyközség Szatmár vm.-ben, Trianon után Romániához került (Seini), Nagybánától 27 km-re van északnyugati irányban. – A szerk.*]. Odavitte a leánykát, és ott tartotta a háború végéig. Volt ott, hol lakjon, hol egyen, volt minden. És így szabadult meg. Hiába keresték otthon, nem lehetett megtalálni.

Megnősültem, még mikor másodéves voltam. Másodév elején, 1948 őszén. És akkor sikerült egy szobát szerezzek aránylag olcsón, szintén egy zsidó családnál, akiknél nagyon jól éreztük magunkat, és sikerült az egyetemen szerezzni a feleségemnek egy tisztviselői állást, tehát ő is keresett. Én is kerestem még, dolgoztam. Pénzt gyűjtöttem az „Antal Márk”-nak – úgy hívták azt a Joint által fenntartott bentlakást. Én már nem laktam ott, de dolgoztam nekik, jártam a városban, gyűjtöttem a pénzt, és akkor nem tudom, hány százalék az enyém volt a pénzből. Szóval átvészeltam. Két évig volt problémám, aztán elkezdtem keresni én is, mert harmadéves koromban kineveztek gyakornoknak. Tehát diák voltam, és gyakornok voltam, matematikai analízis szemináriumokat tartottam az első évvel. Utána csináltam mindenfélét. Így történt meg az, hogy mikor nyugdíjba mentem, nekem elismertek ötven év felsőoktatást.

Az első házasságomból volt egy fiunk, Gottlieb Péter, ő 1950 márciusában született, mikor harmadéves voltam. Miután elváltunk, ott maradt Kolozsváron az édesanyjánál. Normális volt, mert öt éves vagy hat éves volt, mikor elváltunk, hát kisgyerek volt. Nem volt nekem mit kezdeni egy kisgyerekkel itt, Iași-ban. Ez így volt, de mikor egyetemre került, akkor idevettem. És itt végezte a matematikát. Visszakerült Kolozsvár mellé, utána Kolozsvárra, és ott házasodott meg, a felesége román. Kimentek Izraelbe 1989-ben, pár hónappal Ceaușescu leesése előtt [lásd: 1989-es romániai forradalom]. A fiam 1996. decemberben halt meg – negyvenhat éves volt –, rákos lett. De van két

unokám Izraelben, megvan mind a kettő. A két gyereknek román neve van, az egyik Mircea, a másik Silviu. Mert a mama adja rendszerint a neveket. De mikor kimentek Izraelbe, mind a ketten felvettek zsidó neveket. A Mirceából Miha lett, a Silviuból Yossi. 1979-ben és 1983-ban születtek. Mind a kettő befejezte már a középiskoláját, a katonaságot is, és most egyetemi diákok, a nagyobbik, Miha közgazdaságot végez Jeruzsálemben, a kisebb, Yossi pszichológát tanul Beer Shevában. Az anyjuk Sederotban van, de hát ők nem nagyon laknak az anyjukkal.

A Bolyai Egyetem jó magyar tanárokat hozott Magyarországról Kolozsvárra, és kevesen voltak kolozsváriak a tanárok közül. Nagyon jó matematikaképzést kaptam, ami egész életemben használt. Isteni tanáraink voltak, véleményem szerint. Borbély Samu nemcsak matematikus volt, hanem mérnök is, és Németországban is dolgozott egy ideig, például azt hiszem, hogy a Stuka vagy melyik repülő szárnyának a profilját számolta ki [*A Stuka – Sturzkampfbomber rövidítése – 1935–36-ban a németek által kifejlesztett merülő bombázó, hivatalos nevén Junkers Ju 87. – A szerk.*]. Hát ő nem volt Hitler-párti, tehát neki nem volt politikai baja, de mikor látta, hogy mi lesz, akkor elment Németországból. De nagyon jó kiképzésű volt, és nagyon jó praktikus matematikus volt [*Borbély Samu (Torda, 1907 – Budapest, 1984) – matematikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. A berlini műegyetemen végzett, majd ugyanott tanársegéd, 1933-tól pedig az egyetem repüléselméleti intézetének matematikusa. 1941-ben Kolozsvárra költözött, és a Ferenc József Tudományegyetemen tanársegéd, adjunktus, megbízott előadó volt. 1944-ben, Kolozsvár német megszállása után letartóztatták, Budapestre, majd Berlinbe vitték, ahol börtönben ült. 1944 decemberében visszatért Budapestre, majd 1945 végén Kolozsvárra. 1945-től a Bolyai Egyetem tanára, 1949-től a miskolci műszaki egyetemen, 1955-től a budapesti műegyetemen matematika tanszékvezető, 1960-tól 1964-ig a magdeburgi nehézgépipari műegyetem matematika intézetének igazgatója volt, 1964 és 1968 között ismét Budapesten tanszékvezető. – A szerk.*]. A Gáspár Rezső professzornak kevésbé praktikus, de nagyon jó elméleti felkészültsége volt, és nagyon szép kurzusokat tartott, például sokaságméletet és valós függvényeket. Gáspár Rezső magyarországi volt, és azt hiszem, hogy Debrecenben halt meg, ha jól tudom, nemrég, pár évvel ezelőtt [*Gáspár Rezső (1921– 2001) – akadémikus, egyetemi tanár. 1943-tól 1945-ig a pápai Református Kollégium tanára volt, 1945-től 1953-ig a budapesti Műszaki Egyetem Fizikai Intézetében tanított, 1953-ban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Elméleti Fizikai Tanszékének tanszékvezetője lett. Úttörő jelentőségű tudományos munkát végzett a kvantumkémia területén. Nemzetközi rangú tudományos iskolát teremtett a Debreceni Egyetem Elméleti Fizikai Tanszékén. – A szerk.*]. Gergely Jenő volt az egyetlen olyan tanárunk, aki ott maradt Kolozsváron. Ő tulajdonképpen már tanársegéd volt az első világháborúban. A két világháború között nem ment el Kolozsvárról, mert ott nősült, ott maradt, és középiskolában tanított. Mikor 1945-ben újra megcsinálták a Bolyai Egyetemet – akkor már Bolyai volt, azelőtt nem tudom, hogy hívták [*I. Ferencz József Tudományegyetem, majd a két világháború között II. Károly Király Intézet. – A szerk.*] – akkor a Gergely bácsit megint visszavették [*Gergely Jenő (1896–1974) – szakíró, a nemeuklideszi geometria szakértője. 1920-tól 1948-ig a kolozsvári Marianum leánygimnáziumban tanított; 1947-től nyugalomba vonulásáig a Bolyai Tudományegyetemen, majd a Babeş-Bolyai Egyetem matematika karán adott elő. – A szerk.*]. Isteni tanár volt Jenő bácsi, és egyfolytában olvasott, úgyhogy neki nagyon szép általános műveltsége is volt. Mindig azt mondtuk, hogy egy járó enciklopédia. Mikor kérdeztek valamit tőle, mindig megmondta, hol lehet megtalálni. Ő főleg geometriát tanított, görbefulület-elméletet, differenciálgeometriát és így tovább. Egyébként nála is csináltam a diplomadolgozatot. Az államvizsga-dolgozatot variációszámításból csináltam, de ő adta

a témát. Ott volt a Pick György, Pikk Gyurinak hívtuk mindannyian. Ő középiskolában volt tanár, és onnan került az egyetemre. Nagyszerű algebrista volt [*Pick György (1907–1984) – 1945–1952 között a kolozsvári Bolyai egyetemen algebrát tanított, a Babeş-Bolyai Egyetemen az algebrai iskola megalapítója volt. Sok erdélyi magyar matematikus doktorátusi vezetője volt (*www.emt.ro/kiadvanyok/msz/msz2000/msz37.pdf*). – A szerk.].*

Fizikából szintén volt egy nagyon jó felkészültségű tanárunk, a László Tihamér. Jó kísérleti fizikus volt [*László Tihamér (1910–1986) – fizikus, egyetemi tanár. A Unitárius Kollégium fizikatanára volt 1944-ig, 1947-ben a Bolyai Tudományegyetem tanszékvezető tanára lett. Számos tankönyv és egyetemi jegyzet szerzője volt. – A szerk.]. Talán nem volt olyan nagy koponya, de elsőéves korban ilyen kellett oda, nem nagy tudós. És hát ott volt a Vescan Teofil – aki idejött Iaşi-ba, és őutána jöttem én is ide –, aki nagyon szép elméleti fizika kurzusokat tartott. Vele csináltam az elméleti mechanikát és utána egy általános elméleti fizika kurzust is. Nagyon szép műveltsége volt, és ami nagyon fontos, nagyon termékeny volt. Ő itt, Iaşi-ban halt meg, ötvenéves korában, de több mint százötven matematika-, fizikadolgozata volt akkor már közölve. Volt legalább három diplomája: matematika, fizika és filozófia. A Bolyain magyarul tartotta az előadásait. Úgy beszélt magyarul, mint románul. Ez a Vescan megengedte azt magának, hogy mikor ki kellett tölteni a személyes adatokat, akkor ahhoz, hogy milyen nemzetiségű, azt írta, hogy erdélyi. Se magyar, se román, ő erdélyi. Radó Ferenc isteni tanár volt, nagyon jó pedagógus, és nagyon jó mint tudós is, nagyon szép dolgozatai vannak. Ő is, azt hiszem, hatvanhat éves korában halt meg, bérlakban [*Radó Ferenc (1921–1990) – matematikai szakíró. Középiskolai tanár volt, majd 1950-től a Bolyai, ill. Babeş-Bolyai Egyetemen előadó, 1968-tól egyetemi tanár nyugalomba vonulásáig (1985) (*www.banaterro.eu/magyar/I/irodalmi_lexikon/irok/irodalmi_lexikon.htm*). – A szerk.]. Szóval jó tanáraim voltak. Ez az igazság.**

A fiatal nemzedék is jó volt. Ott volt a jó barátom, aki pár évvel idősebb, mint én, de abban az időben már tanársegéd volt, a Gábos Zoltán, aki egyébként a Magyar Akadémia külső tagja [*Gábos Zoltán (1924) – egyetemi tanár (Bolyai Tudományegyetem). Kutatási területei: részecskefizika, általános relativitáselmélet, elméleti mechanika. Több monografikus jellegű munkát is megjelentetett. – A szerk.]. Most is Kolozsváron van, nyolcvanegynéhány éves, de jól tartja magát, nemrég láttam. A kollégák között ott volt a Weizsmann Endre is, ez zsidó, aki ott maradt tanár a kolozsvári egyetemen, főleg a szilárd test elméletével foglalkozott, utána kiment Amerikába családotól, és onnan ment nyugdíjba [*Weizsmann Endre (1923) – fizikus, tanított a Bolyai Tudományegyetemen, majd a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Romániát elhagyva előbb az izraeli Weizsmann Intézet kutatója volt, később a City University of New York emeritus professzora. – A szerk.]. Ő is idősebb, mint én. Közülük egyik se volt tanárom nekem, de ott voltak abban a környezetben, és nagyon jó kapcsolatunk volt egymással. Tehát szerettük egymást, beszélgettünk egymással, nyugodtan elmehettem akármelyik tanárhoz kérdezni, beszélni vele, nem volt az a probléma, hogy a tanár milyen messzi van.**

Az én szériámban tízen voltunk egy évben, másodéves koromban. Első éven sokan voltunk, de nagyon sokan lemaradtak. De mikor másodéves lettem, mi, matematika szakosok tízen voltunk egy évben. Mind közel voltunk egymáshoz, segítettük egymást. Aki egy kicsit gyengébb volt, azzal mindig valaki foglalkozott. A társaim közül megvan még a Singer Iván [1929], Bukarestben van, matematikus, a Román Akadémiának a tagja. Egy csomó könyve van, a Springer kiadásban is rengeteg dolgozata van. Tulajdonképpen mi ketten voltunk, akik valamit tovább vittek. De a

többiek is jó középiskolai tanárok voltak. Nagyon jó kollektívánk volt. Sajnos lassacskán elkerültek az emberek, utána jöttek a későbbi évek, amikor kérték, hogy a két egyetem közösüljön. A Bolyai nagyon jó volt, sajnos most már nem ugyanaz [1959-ben összevonták a kolozsvári magyar Bolyai egyetemet a román Babeş egyetemmel, és így lett a mai Babeş-Bolyai egyetem, a magyar és a román szakokat összeolvastották. – A szerk.].

Tehát 1951-ben végeztem el az egyetemet, utána egy évet ott voltam a Bolyain tanársegéd. 1952-ben felvételiztem itt, Iaşi-ban aspirantúrára – aspirantúrának hívták akkor, a doktorátus ez tulajdonképpen –, december végén idejöttem, és azóta itt vagyok. Tehát 1953. január elsejét már itt töltöttem.

A doktorátusi témám az általános relativitáselmélet volt, az jó matematikusoknak való, sok geometriát kell csinálni benne. Ösztöndíjjal jöttem ide három évre, és a következő ősszel már adtak nekem órákat, mint tanársegéd az elején, utána mint lektor. Tehát 1953 őszén már kezdtem tartani az első kurzust itt, Iaşi-ban, huszonhat éves koromban. Elméleti fizikát tanítottam, matematikát csak most, az utolsó években – nemlineáris differenciálegyenletekkel foglalkoztam a maszterátuson.

A Iaşi-i Egyetem Fizika Karán tanszékvezető voltam, két részletben. 1963 decemberében halt meg Vescan professzor, és 1964-ben én lettem a tanszékvezető. Akkor a tanszéket úgy hívták, hogy Elméleti Fizika és Anyagszerkezet Tanszék. Egészen 1971 vagy 1972-ig voltam tanszékvezető, mert akkor megszüntették a kis tanszékeket, egyesítették őket, hogy ne kelljen annyi tanszékvezetőt fizetni. Ez így ment 1990-ig. 1990 januárjában megint szétrakták a tanszékeket, és akkor én megint tanszékvezető lettem, de akkor már csak úgy hívták, hogy Elméleti Fizika Tanszék. És tanszékvezető maradtam 1999 őszéig, amíg nyugdíjba nem mentem. Akkor más vette át a tanszéket, de egy évvel ezelőtt megint egyesítették a tanszékeket, úgyhogy most megint nincs Elméleti Fizika Tanszék, most együtt van a Szilárdtest Fizikával.

Sokféle előadást tartottam: kezdtem elektrodinamika- és reaktivitáselmélettel, utána kvantummechanikát tartottam nyugdíjazásomig, tehát 1958-tól 1999-ig. Tartottam szilárdtestelméletet, kvantumtérelméletet. Utána lassan átadtam másoknak is, de mind a két kurzust én kezdtem Iaşi-ban tanítani. Tartottam termodinamikát, statisztikus fizikát, fizikát filozófusoknak a Filozófia karon, tartottam elméleti fizikát a vegyészeknek. És amióta nyugdíjas lettem, tartottam nemlineáris differenciálegyenleteket fizikusoknak. Volt elég előadásom. Már én se tudom, mennyi mindent tanítottam. Nyugdíjazás után még tartottam előadásokat, azt hiszem, ez [a 2006-2007-es tanév] lesz az első év, amikor nincs előadásom. De most olyan kevés diákunk van, hogy nem vehetem el másoktól a kenyeret.

1971-72-től vezetek doktorátust. És már van vagy harminc „doktorom”, és egyesek ismertek világszerte már. Csak kettőt mondjak közülük. Az egyik, Achiba Segal a neve, szintén zsidó, kint van Izraelben, a Weizmann Institute-ban dolgozik [A Rehovotban található Weizmann Intézet a világ egyik vezető, természettudományokkal és műszaki tudományokkal foglalkozó, multidiszciplináris kutatóközpontja. – A szerk.], specialista a napenergia problémájában, mert az nagyon fontos nekik, ezt felhasználni. Egy másik, aki magyar, Vékás László Temesváron van, ő szintén jó specialista a ferromágneses folyadékokban, és szintén ismert az egész világban, be is választották már elég régen az Európai Akadémiába [European Academy of Science and Arts].

Hogy a tudományos munkáim közül melyiket tartom fontosabbnak, azt nagyon nehéz megmondani. Nagyon szerettem a relativitáselméletet, de most már abbahagytam, hát kell mást is csináljak. A kvantummechanikát is szerettem, és ott is vannak dolgozataim, kevesebb, de van egypár dolgozatom. Kvantummechanika könyvet írtam, nem egyet, többet, kvantumtérelméletről jelent meg könyvem, relativitáselméletről [I. Gottlieb: *Mecanica cuantica, fascicula I (Originile mecanicii cuantice)*, Centrul de multiplicare al Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 1973; I. Gottlieb si I. Merches: *Teoria cuantica a cimpului*, fascicula I, Centrul de multiplicare al Universitatii „Al. I. Cuza” Iași, 1975; I. Gottlieb, I. Merches, D. Tatomir: *Teoria cuantica a cimpului*, fascicula II, Centrul de multiplicare al Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 1981; Ioan Gottlieb: *Mecanica cuantica*, fasc. I, Centrul de multiplicare al Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 1982; Ioan Gottlieb, Ciprian Dariescu si Marina-Aura Dariescu: *Fundamentarea Mecanicii Cuantice*, Editura Tehnica, Chisinau, 1995; I. Gottlieb, D. Tatomir, M. Stamate: *Complemente de mecanica cuantica*, Editura Plumb, Bacau, 1997; I. Gottlieb, Marina-Aura Dariescu, C. Dariescu: *Mecanica cuantica*, Ed. BIT, 1999; Gh. Maftei, I. Gottlieb, Cleopatra Mociutchi, Irina Mazilu, D. A. Mazilu: *Teoria relativitatii restranse*, din seria Teorii Fundamentale ale Secolului XX, Editura Univ. „Al. I. Cuza” Iași, vol. I, 2001, vol. II, 2002].

Van az *International Society on General Relativity and Gravitation*, annak már régen tagja vagyok. Tagja vagyok az *American Mathematical Society*nek mint matematikus. Én is benne vagyok a *European Academy of Science and Arts*ban. Voltak olyan akadémiai bevételek, ahol pénz is kellett adjak, azt nem veszem én túlságosan komolyan: például a *New York Academy of Science*, ez pénzzel jár, de nem volt rossz, mert küldtek könyveket, küldtek anyagokat. Ott kellett tagsági díjat fizetni. Most már a *European Academy*ben is kell fizetni – az elején nem kellett, de most már kell, mert nincs pénzük. De megírták szépen, hogy fenn kell mi is tartsuk valahogy. A tagdíj nem nagy, körülbelül hatvan euró évente. Kitüntetésem nem nagyon voltak, nem is adtam be sose anyagot ilyenre, az az igazság.

Amikor idekerültem Iași-ba, hát persze új ismerőseim voltak, és próbáltam elég közel kerülni hozzájuk. Aránylag jóban voltam mindenkivel. De az ember nehezen talál magának nemcsak jóban levést, hanem valakit, akivel tud közösen munkálkodni. Én így találtam rá a második feleségemre – abban az időben még másnak volt a felesége. Értelmes nő volt, és mindig jó dolgokat mondott nekem. Az előnye az volt, hogy én matematikus fejjel gondolkoztam, ő pedig fizikus fejjel. Na most, én elméleti fizikára jöttem ide, de én fizikából nagyon hermetikus voltam. És akkor ő kezdte nekem magyarázni, hogy ez így nem megy. És igaza volt. Megtanított, hogyan kell fizikadolgozatokat írni. Utána én tanítottam meg őt egy kis matematikára, hogy tudjunk dolgozni is együtt. És sikerült. Van egy csomó közös munkánk.

Az elején ő nem az Elméleti Fizika Tanszéken volt, de oda került. És akkor nyilvánvaló, egyre többet dolgoztunk együtt. És tudtunk egymásnak segíteni minden problémában. Például ő is kapott aztán elméleti fizika kurzust, és akkor én mondtam neki, hogy körülbelül mit hogyan csináljon. Ő mondta nekem, hogy vigyázzak, hogy mit csináljak a fizikusokkal. Mondom, én túlságosan elmatematizáltam a dolgokat, ami nem megy a fizikusoknak. Meg kell tanulni az arany középutat, az *aurea mediocritas*t. És ez így ment, és nagyon jól megértettük egymást, túl jól, a véleményem szerint. Mert neki családi problémái voltak, a férje volt az, aki el akart válni, be is adta a válópert, el is vált. Én megjósoltam neki magamban, hogy ez fog megtörténni. Megmondom, miért. Mert az ő elméje sokkal magasabban volt, mint a férjéé. És a nők se bírnak ki kevésbé okos férfit, és a férfiak még kevésbé bírnak ki okosabb nőt maguk mellett. Akkor természetesen ez a házasság felbomlott.

Felbomlott tavasszal, és én ősszel rögtön rámentem, hogy meg akarok vele nőszülni. Nem hagytam gondolkozni túl sokat.

Én már jó pár éve el voltam válva. Kolozsvárról már úgy jöttem ide, hogy válófélben voltam. Elméletileg. Gyakorlatilag csak azután váltunk el, ugye. Intelligensen váltunk el, cirkusz nélkül. Én nem vettem részt egyetlen válóperen sem, nem voltam, nem jelentkeztem. Meg voltunk egyezve, és el volt intézve a dolog. Az első feleségem újra férjhez ment. Most Luță Aliz a férje után. Nem volt több gyereke. Az igazság az, hogy az első feleségemmel is úgy voltam, hogy mikor együtt voltunk, három napig minden jól ment, három nap után már semmi sem ment jól. Tehát én már tudtam azt, hogy elválok, még mielőtt a második feleségemet megismertem volna. Tehát ez nem volt probléma. Nála volt probléma, hát akkor házasság volt, két gyerekkel. Én nem akartam rávenni arra, hogy elváljon, mert amikor gyerekek vannak középen, akkor nehéz az ügy. De szerencsére részemről így történt. 1962 őszén összeházasodtunk, és azóta együtt vagyunk, már negyvennégy éve ugye, már ki van próbálva.

Az első feleségem 1927-ben született, ő is idősebb, mint én. A második feleségem is idősebb, mint én, ő 1926-ban született. A feleségem tavasszal [2006 tavaszán] töltötte be a nyolcvanadik életévét. Úgyhogy ahhoz képest, kopogjuk le, ugye... És tele van energiával, most is Bukarestben van, ide megy, oda megy, intézkedik. És van kivel tárgyaljak. Szóval, vigyázunk egymásra.

Ő is vigyáz rám, mert nekem is egészségi problémáim vannak. Azt még nem meséltem el, hogy az egészségi problémáim között egész biztos a lágerből származik az egyik, ami egy kémiai cukorbetegség. Tulajdonképpen nem arról van szó, hogy a szervezetben nincs elég anyag feldolgozni a cukrot, hanem rosszul dolgozza fel. És ez egész biztos, hogy a lágerből jön, mert aki a lágerből megszabadult, hát az... Szabad ide csúnyákat is mondani? Mikor megszabadultunk, nekem volt egy jó barátom, nőgyógyász volt, orvos, idősebb, mint én, aki szintén nagybányai volt, és ő is megszabadult. És elmondtam neki, ahogy én elkezdtem enni, tíz kilót híztam tíz nap alatt és így tovább. Ő azt mondta nekem: „Gyermekekem, mi, akik megszabadultunk, a mi szervezetünk úgy ráment erre az új helyzetre, hogy – bocsánat – a szart is feldolgozta.” Ez volt a helyzet. Ez a szervezetnek volt a jó tulajdonsága. Tehát valószínű abból az időből származik ez a cukorbetegség, viszont csak évtizedek után jelent meg. Mert énnekem hogyha reggel megvizsgálják a cukorszintemet, normális. Most is. És mindig az volt. Mert mikor csinálják azt az úgynevezett „diabet provocat”-ot – nem tudom, magyarul hogy mondják, mert ezt már itt tanultam meg –, az azt jelenti, hogy reggel adnak neked glukózt, és akkor csinálnak egy görbét, hogy a cukor hogy megy ki a szervezetből. A mi szervezetünkből lassabban megy ki a cukor, mint a normális. Ez azt jelenti, hogy elég sok ideig marad a szervezetben pluszban ahhoz, hogy rosszat csináljon. Negyvenöt éves koromban lett egy szívinfarktuszom, és a szívinfarktus után jöttek rá, hogy nekem ez van. És akkor lemondtam a cukorról. Utána kezdett a szemem elromlani. Akkor az első szemoperációnál lett egy nátrium-kálium problémám, és ez ráment az idegközpontra. De nem az elmeproblémára, hanem a mozgáskészségre, úgyhogy én kocsiba kerültem. Nem tudtam se járni, se írni. Szerencsére kijöttem belőle. Utána kezdett a csontokra rámenni, van egy protézisem a jobb lábamon. Azért járok bottal, mert félek leesni. Utána, most két évvel ezelőtt felfedezték, hogy van egy vesebajom, veseelégtelenség. Szerencsére még egyelőre nem kell dialízist csináljak, de közel vagyok hozzá. Tudom azt, hogy előbb-utóbb oda kerülök. Tehát ez az egészségszándék végigment az egész életemen.

Hogy visszakerüljek: a feleségem vigyáz rám. De én is vigyázok rá, mert szükségem van rá. Most is dolgozunk együtt, amikor lehet, tárgyalgatunk tudományos dolgokat. Hát hogyha ugyanabban a mesterségben vagyunk mind a ketten, elméleti fizikusok, akkor van, mit közösen tárgyaljunk. Ő ritkábban jár be az egyetemre, mint én, mert hát istenem, valaki mégis a háztartást is kell vezesse. És kell mást is csináljon, idősebb is, mint én, nő is – a nők hamarabb mennek nyugdíjba is.

A feleségem megtartotta a lánykori nevét. Az első házasságában nem, de miután elvált, visszavette a lánykori nevét, és akkor megegyeztünk, hogy tartsa meg a lánykori nevét. Főleg azért is, mert együtt dolgoztunk, és hogy mindenkinek legyen meg a maga neve, mert különben összekeverik. Mociuťchinak hívják, lengyel neve van. Tulajdonképpen az apai részről valamelyik dédpapa lengyel volt, aki az oroszoktól elfutott, és egész Besszarábiáig jutott, és ott nősült. Tehát onnan van a név. Viszont a keresztnéve, az Cleopatra – Pati, így szólítják a barátok. Az ő gyerekei a volt férjének a nevét viselték, mind a kettő Tomozei. Persze a fiú megtartotta a nevét, a lányka férjnél volt, ő most Timofte a férje után. A feleségem két gyerekét együtt neveltük, miután összeházasodtunk.

A nevelt lányomnak, Mihaelának, mind a két lánya jogot végzett. A nagyobbik lánya, Timofte Andrada most az Európai Uniónak dolgozik, de nem Románia részéről, hanem versenyvizsgával került oda. A kisebbik, Timofte Mara kapott egy tanársegédi állást itt, Iași-ban, nem az állami egyetemen, hanem a Petre Andrei-on. A Mihaela fiútestvére, Alexandru Németországban van. Két gyerekük van: Alexandru Vlad – ő fogorvosit végzett Münchenben, és most már dolgozik – és Raluca – ő még tanul.

A kommunizmus ideje alatt nem volt problémám a származásom miatt, mert deportálva voltam. A szüleim meghaltak, és mint árva szerepeltem mindenütt, függetlenül a származástól. Problémám volt mással. Amikor a személyes adatokat töltöttem ki, akkor én a nemzetiségre mindig magyart írtam. És a vallásra zsidót, „*religie mosaică*”, már ha ott volt. Az 1950-es években, nem tudom most pontosan, melyik évben, bejavasoltak a fiatalság kongresszusára Bukarestbe. És valami nem stimmelt nekik az adatokkal kapcsolatosan. És akkor telefonáltak, azt hiszem, a párttól, nem tudom, kivel beszéltem – megmondta a nevét, de nem érdekelt –, és egy nagyon érdekes beszélgetésünk volt. Ő se hagyta magát, én se hagytam magam. Azt mondja: „Azt írta, hogy magyar.” „Igen.” „Hát akkor hogy deportálták?” Mondom: „Mint zsidót.” „Hát akkor maga zsidó vagy magyar?” „Az a kérdés, hogy mit kérdez.” Nem értette a dolgot. Azt mondom: „Figyeljen ide. Sztálin szerint mi a nemzetiség? Anyanyelv, kultúra, közösség. Én magyar középiskolát jártam, magyar egyetemet, magyar az anyanyelvem, magyar közösségben éltem, magyar kultúrámm van. Én magyarnak vallom magam.” „Hát akkor magát miért deportálták?” „Azért, mert a vallásom zsidó.” Nem értette. Levágtak a listáról. Nem tetszett nekik ez.

Elárulom, hogy itt nem volt problémám az egyetemen. Azért sem, hogy magyar vagyok, azért sem, hogy zsidó vagyok. Nekem volt több zsidó kollégám. Mindegyiket kirúgták valamilyen ok miatt. Engem nem. Én megmaradtam mint volt deportált. A többi zsidónak más volt a helyzete, ők idevalósiak, azaz moldvaiak voltak, nem voltak deportálva. Vagy ha deportálva voltak, akkor itt voltak, Transnistriában, ami aránylag könnyebb volt [lásd: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben]. Egyik sem maradt meg az egyetemen. Az egyiket, Relu Schwartzot kirúgták, utána Iași legjobb középiskolai fizikatanára lett, a nevelt lányomnak is ő volt a tanára. Kiment Izraelbe, Haifában lakik, nemrég volt Iași-ban, most, az ősszel. Persze most már nyugdíjban van, de mikor kiment,

átvitte az itteni tapasztalatokat, és alkalmazta Izraelben.

Az 1989-es események [lásd: 1989-es romániai forradalom] következtében megváltozott az életem valamennyiben. Már abból a szempontból, hogy nem kellett duplicitással foglalkozzak. Mert az igazság az, hogy az egész kommunista évek alatt mindenki duplicitás volt. Otthon egyet beszéltem, máshol mást. Nem lehetett kimondani azt, amit gondoltál, csak nagyon kis környezetben. Kellett vigyázz a szádra. És most már nem kell vigyázzak a számra. Most ehhez hozzáteszek valamit, ami érdekes. Nekem volt egy zsidó diákom, akinek előbb-utóbb megismertem a szüleit. A papája órás és ékszerész volt. Nagyon gazdag ember volt a második világháború előtt – a háború elejéig. Az 1950-es években itt volt látogatóban a sógora, aki már közben kiment Franciaországba, és rábeszélte, hogy iratkozzon fel, hogy menjen ő is ki Franciaországba. Egyszer hozzá kerültem, és az öreg – persze sokkal idősebb volt, mint én – tette magát, hogy nagyon rossz kedve van. Nem értettem a dolgot. Mondom: „Goldenberg úr, maga, aki gazdag volt itt, miegymás, most nehezen él, mi tartja, miért nem megy el Franciaországba? Miért olyan nagy probléma?” „Én nem akarok menni, de a felségem és a gyerekeim beszélnek rá, hogy menjek.” „Hát miért nem akar?” „Én megmondom magának, miért. Én mint zsidó, már amikor anyámnak a tejét szoptam, megtanultam azt, hogy »Haltz Maul«.” – Tudja mit jelent, nem? Fogd be a szád. – „Nekem nem nagy dolog, hogy befogjam a szám. De az az örömöm, hogy látom, hogy a románok is be kell fogják a szájukat – nekem ilyen örömöm Franciaországban nem lesz.” Hát az igazság az, hogy mint zsidó én is megtanultam gyerekkoromban, hogy fogjam be a szám, mert olyan körülmények között éltem. Nem volt szabad beszéljek. Tudtam, hogy apám hallgatta a londoni rádiót, arról nekem nem volt szabad tudni. És így tovább. Szóval megtanultam gyerekkoromban. És itt, Iași-ban is tovább csináltam, de soha nem szerettem ezt a problémát.

A másik dolog, hogy az ember mégis el tud menni külföldre, nem probléma dolgozatot küldeni. Hát régen probléma volt külföldre elküldeni dolgozatokat, kellett, nem tudom, hány engedélyt kérjek, hogy nem államtitok, amit én írok. Nem állt fenn az a probléma, hogy nem adják meg, nekem az volt a probléma, hogy kérni kellett. Az időbe telt és így tovább. Utána, hogy miért írsz idegen nyelven. Akkor kozmopolita vagy. Románul kell írni, ugye. De amit románul írtam itt, azt senki se olvasta külföldön. De azért sikerült elküldeni dolgozatokat: Franciaországba küldtem, Argentínában jelent meg egy dolgozatom még abban az időben, azaz 1989 előtt, szóval sikerült mégis egypár dolgozatot kiküldeni különböző szakfolyóiratokhoz. Például a párizsi „Contes Rendus”-ban, Argentínában a „Revista de Matematica y Fisica Teórica”-ban, Magyarországon a „Periodica Mathematica Hungarica”-ban jelentek meg dolgozataim.

Kimenni konferenciákra nehéz volt. Nem azt mondom, hogy nem lehetett, hanem hogy nehéz volt. Például 1983-ban meg voltam híva Olaszországba egy konferenciára, egy gravitációs összejövetelre, az *International Society on General Relativity and Gravitation* által rendezett konferenciára. 1980-ban ugyanazt tartottak Jénában, ott voltam. Jénában nem volt problémám. De én nem mondtam a rendőrségen, hogy hova megyek, mert akkor engedélyt kellett volna kérjek, hogy odamegyek, hogy mit beszélek ott, kivel beszélek ott és így tovább. 1980-ban kértem útlevelet, hogy meg akarom látogatni Csehszlovákiát és Kelet-Németországot [lásd: NDK], és adtak, minden probléma nélkül. De 1983-ban Olaszországba kellett menjek, ugye. És akkor megint kértem, adjanak útlevelet, mert meg akarom látogatni ezeket az országokat – Olaszországot, Franciaországot, Németországot, Ausztriát, Magyarországot. De nem írtam be a kérvénybe, hogy hova megyek, és én jelen leszek egy ilyen gravitációs összejövetelen, mert akkor ahhoz külön

engedélyt kellett volna kérjek, akkor meg kellett volna mondani, hogy mit írtam a dolgozatba, amit oda viszek... Az igazság az, hogy mindenki tudta az egyetemen, hogy hova és miért megyek. De mindenki tette magát, hogy nem tudja. Beadtam idejében a kérvényt az útlevele, megmondtam, hogy milyen országokba akarok menni, és kaptam két hónapra útlevelet.

Jugoszlávián keresztül mentem Olaszországba, és Franciaországon, Németországon, Ausztrián, Magyarországon keresztül visszafele. Saját autóval voltam, a feleségemmel együtt, szép kirándulást csináltam akkor. Meglátogattuk a mauthauseni lágert és a melki lágert, ahol én voltam. Csak ezt a kettőt, a többi nem. A mauthausenit lehetett látogatni, a melki, az nagyon kicsi volt, az már nem volt a régi láger, de van egy múzeum ott is. Akkor látta a feleségem is, hogy mit jelentett egy láger. Láttam azt a helyet a mauthauseni láger keretén belül, ahol a kőtermelés volt, a lépcsőket, ahol ezrével ölték meg az embereket a kövekkel, és 1983-ban, negyven évvel később, ott még búzlótt a hely a halottaktól.

Izraelben egyszer voltam, 1992-ben, a feleségemmel. Amit ott csináltak, az egy csoda. Ahogy felépítették azt az államot, gazdasági szempontból főleg, az fantasztikus. Hogy erdőket csináltak a pusztában, és ott minden fának a gyökeréhez megy egy cső, és csak annyi vizet kap, amennyi kell – mert nekik nincs sok vizük. Komputeren keresztül, komputer adagolja a vizet. És krumplit nevelnek a pusztában más helyett. Krumplit nevelnek, amit Németországba küldenek utána. Szóval ezek fantasztikus dolgok. A hollandokhoz küldenek virágokat, persze nem tulipánt, a tulipánt, azt hozzák ide, és ők mást küldenek oda. Szóval, hogy ezt meg tudták csinálni, az nagyon komoly dolog. Tehát nagyon jó véleményem voltam, de sajnos nem hagyják őket normálisan élni.

Én először is Sederotba mentem, mert ott volt a fiam, még élt 1992-ben, és én elsősorban őt mentem meglátogatni. És aztán láttunk egy csomó dolgot. Voltam a Holt-tengernél is, többek között. Van ott egy város, amit úgy hívnak, hogy Arad [*Romániában is van egy azonos nevű helység, erre utal itt Gottlieb János. – A szerk.*]. Voltam persze Jeruzsálemben, elmentem a régi városba, mert ez kultúra dolog is. Megnéztem ott a keresztény templomokat is, nemcsak a zsidó templomokat, csak az arab templomot, a mecsetet nem tudtam megnézni, mert az komplikáltabb és veszélyesebb volt. Bemehettem volna, de hát... komplikált. Nem volt az ember biztonságban, főleg ha megtudták, hogy zsidó. Utána voltam Betlehemben, megnéztem szépen ott is, hogy mi hogy néz ki. Ott se volt nagy béke, de érdekes volt, és nagyon jól meg van szervezve. Pontosan azért irigylik őket, és azért vannak bajok. Voltam Tel-Avivban, utána mentünk az ország másik végébe, Nahariába – az Libán melletti részen van –, ahol lakott a nagybátyám, még élt akkor, és a nagynéném, akiről beszéltem, akik Bukarestből kerültek oda. Szóval látogattam elég sokat, voltam mindenfele.

A legfőbb befektetést a zsidók a gyerekeknek adják. Oda fektetik be a pénzüknek egy jó részét, a gyerekekbe. A fiam felesége román-országi filológusként ment ki Izraelbe, de átnevelték, és ő kell foglalkozzon azokkal a gyerekekkel, akiknek problémáik vannak. Tehát Izraelben egy iskolában egy gyereknek, aki nem tanul valami ok miatt – nem azért, mert hülye, hanem családi problémák miatt, vagy mit tudom én –, annak egy speciális tanárt adnak, aki elég jó pszichológus, és tudja az anyagot is, aki tanul vele. Mert nekik nincs szükségük arra, hogy egy gyerek ne tanuljon végig, és ne legyen felkészülve az életre. Tehát a menyem ilyen gyerekekkel foglalkozik. Annyit meg tudott ő is tanulni matematikából, ami kell alsó osztályokban. Nem magas osztályokról van itt szó. Tehát a problematikus gyerekekkel külön foglalkoznak. Nálunk ki foglalkozik vele? Senki az égvilágon!

Tehát ott külön probléma ez, és ez nagyon fontos. Írtam egy újságcikket 1992 után, amely meg is jelent a „Ziarul de Iași” nevű újságban, és valami ilyesmit írtam, hogy Einsteinnél nagyon sokat számított az, hogy zsidó volt, és a zsidóknak Mózes óta – ugye ez már három és fél ezredév – kell tudni olvasni és írni, és természetesen ez használ. És nálunk ezt elhanyagolják. Azt mondtam: az, hogy nálunk, Romániában az iskola és a tanulás általában nincs eléggé fedezve anyagilag, hát ez népellenes. De nincs, kinek megmagyarázzam. Nem kell hároméves korában, hanem öt- vagy hétéves korában, de akkor adjanak mindent, amit lehet, erre a tanulásra. Tartottam egy előadást a iași-i zsidó hitközségnél és a Német Kulturális Központnál Einsteinról, ott is elmondtam ezt.

Én nem gondoltam soha arra, hogy Izraelben telepedjek meg. Nekem egész más lelki beállítottságom van, nem másért. Nemcsak Izraelbe, kimehettem volna Amerikába vagy akárhova. Nem lett volna problémám. Beadom a kérvényt itt, elmegyek Izraelbe, és Izraelből oda megyek, ahova akarok. Nekem a lelki beállítottságomhoz nagyon fontos volt a baráti kör, amit gyerekkoromban fejlesztettem ki magamnak. És amit hiába, sehol máshol nem lehet még egyszer megcsinálni. Van például egy középiskolai kollégám Nagybányán, aki minden évben küld nekem gesztenyét, hogy ne felejtsem el Nagybányát. Szép dolog. És tartom a többiekkel is a kapcsolatot. Szóval az a barátság, amit az ember itt kifejtett magának, azt nem lehet sehol máshol a világon még egyszer megcsinálni. Hogyha kimentél húsz-huszonöt éves korodban, az más. Akkor olyan helyzetben voltam, hogy nem akartam kimenni.

Én minden deportálás ellenére azt mondom, hogy szerencsés voltam ebben az életben. Mert énnekem a matematika, az hobbi. Hogy az ember egész életében hobiból éljen... az már az első dolog, ami jó. A második hobbi, az a zene. És kevesen tudják azt megérteni, hogy mit jelent valakinek a zene, aki átérzi a zenét. Én sokszor dolgozok zene mellett. És a harmadik, az a családi élet, az, amit itt, Iași-ban találtam meg. Jól érzem magam a családban. Mit akar az ember többet?

Hogy én minek vallom magam? Azért is, mert vegyes házasságom van. Hát elsősorban zsidónak vallom magam. Azért, mert apám is zsidó volt, anyám is zsidó volt, de ez nem elég. Az én apám ateista volt, én is az vagyok. Tehát nem azért érzem magam zsidónak, mert vallásos vagyok, hogy legyek pontosabb. Én meg vagyok győződve arról, hogy a zsidóságtól kaptam a szeretetet a tanulásra. Mert ez egy elég jó zsidó vonás. Tehát maga az a tény, hogy nekem ilyen szellemi adottságaim vannak, azt én annak is köszönhetem nagyjából, hogy zsidó vagyok. Mert a zsidók között rengeteg sok értelmes ember van. Statisztikailag sokkal több, mint más nemzetben. Hiába, ez van. Miért van annyi zsidó Nobel-díjas, szóval nem csak Nobel-díjas? Tehát ezt a szellemi problémát, amit én nagyon szeretek, azt mint zsidó örököltam. És ez nekem nagyon fontos. Mondtam, hogy én most is szeretek tanulni, hogy minél többet tudjak? Pedig azt is kérdezheti, hogy ebben a korban mire használ nekem. Másodsorban, magyarnak kell valljam magam. Tehát először: zsidó, másodsorban: magyarnak kell valljam magam. Miért kell magyarnak valljam magam? Mert édesapám így nevelt. Mert hiába, magyar az anyanyelvem, az alpműveltségem magyar. Mert hát az iskolában az a pár elemi osztály nem adta meg a román műveltséget. De amit én gimnáziumban csináltam végig, majd az egyetemen, az magyar műveltség volt. Hiába, ez van. Elárulom, hogy most, mikor adták a magyar igazolványokat, én kivettem.

De meg kell valljam, hogy én nagyon jól érzem magam a románok között. És ha jól tudok tenni a román államnak és a román közösségnek, én azt megteszem. Ugye, itt vagyok több mint ötven éve Iași-ban. Nekem annyi tanítványom van az ország minden sarkában... És ezt miért csináltam?

Átadtam, amit tudtam. Nem csak románoknak, volt egypár magyar diákom is, de főleg a románoknak. A feleségem román. Elárulom, hogy volt egy barátom, én mindig azt mondtam, hogy legjobb barátom, sajnos egy évvel ezelőtt meghalt. Mint két testvér, úgy megértettük egymást. Román volt. De van egy csomó magyar barátom: a Toró Tibi Temesváron [*Toró Tibor (1931) – atomfizikus, szakíró, a Temesvári Tudományegyetem matematika-fizika karán az elméleti fizika tanszék vezetője, az MTA külső tagja (1993).* – A szerk.], a Gábos Zoli Kolozsváron, és nemcsak ezek, a volt kollégáim között is vannak barátaim. Tehát én minden nemzetiségű embert szeretek, akivel jól megértem magam. És mivel itt éltem, Iași-ban, tehát én zsidó, magyar és román is vagyok. Ebben a sorrendben. És ezt meg is írtam. Jól érzem magam, nincs semmi probléma.

Megyek én is néha a zsidó hitközség összejöveteleire. De nem vallási szempontból, ennek már egész más alapja van. Azért megyek, mert akkor az ember találkozik a többi zsidóval, hogy úgy mondjam. Tehát az egység kérdésében: együtt vagyunk. Például mikor van a szédereste, akkor mindig meghívnak engem is és a feleségemet is, miért ne, és megyünk a hitközséggel együtt megcsinálni a széderestét. Ilyen alkalomkor elmegyünk. Vagy mikor van a Hanuka. Akkor is meghívnak, akkor is megyünk szépen oda, nincs semmi probléma. Van nekem is ilyen sapkám, kipám. Elmegyünk, természetesen, mert együtt akarunk lenni velük. Nem azért, mert milyen vallásos vagyok, de együtt akarok lenni velük. És így tartom a kapcsolatot a hitközséggel. Most pár nap múlva megyek megint hozzájuk, mert nincs új naptárom még. Minden évben veszek zsidó naptárt is, legyen az is meg.

Naponta bejövök az egyetemre, mert van egy csomó tudományos munka, amivel most is foglalkozok – de nem csak itt, hanem otthon is –, és ez hobbi, ez megmarad. Úgyhogy most is foglalkozok tudományos dolgokkal, most ezekkel az új problémákkal, a fraktálokkal a fizikában, érdekes dolgok, és csinálom őket. Egy könyvet írok, abban másról van szó, de tudományos könyvet, külső formákról főleg, és azoknak a fizikai alkalmazásairól.

Meséljem el, hogy telik el egy napom? Felkelek. Nem túl korán, de felkelek. Én főzöm a kávé reggel. Akkor kávézunk, utána reggelizek, közben megbeszélem a feleségemmel, körülbelül mit csinálunk aznap, és jövök be az egyetemre. Itt dolgom van rendszerint. Megnézem a postámat, az emailt, válaszolok erre-arra. Jönnek mások is, kérdeznek, miegymás. Rendszerint hazakerülök háromkor, négykor. Mikor hazaérkezek, a feleségem megy, és melegíti az ételt, míg eszünk, öt óra, hat óra lesz. Akkor pihenek, ugye. Meddig pihenek? Hét óráig, mert akkor meghallgatom a hétórás híreket. Akkor lesz nyolc óra belőle, mikor ez befejeződik.

Híreket hallgatok, és van most is a televízióban egy-egy film, amit végignézek. Olvasni sajnos kevesebbet olvasok. Mert a bal szememet már elvesztettem, nem látok a bal szememmel egyáltalán. És a jobb szememmel meg akarom még látni, amit lehet. Tehát nem szabad túlságosan elfárasztani. És nekem mégis kell komputerrel foglalkoznom, kell olvassak, kell írjak, és az már nekem elég, és akkor nagyon nehezen tudok mást is olvasni. Úgyhogy hosszú regényeket nem is kezdek el most már olvasni. Olvas néha a feleségem, és meséli, de az más.

Ötéves koromtól zongoráztam. Miután visszajöttem a lágerből, még tanultam zongorázni, még zongoráztam. Mert szerettem. De utána elkerültem az egyetemre, és kész volt. Most már nagyon ritkán zongorázom – pedig szeretek –, mert már nem mennek az ujjaim úgy, ahogy kellene, és akkor idegesít. De nagyon szeretek zenét hallgatni. Szeretem például a hegedűkoncerteket és a zongorakoncerteket: Beethoven és Csajkovszkij, Schumann-nak nagyon szeretem a

zongorakoncertjét, a csellókoncerteket nagyon szeretem például. Sok mindent szeretek. Minden jó zenét szeretek. És egyetértek azokkal, akik azt mondják, hogy nincs könnyű zene és komoly zene, jó zene van és rossz zene. Mert az igazság az, hogy a könnyűzenében is vannak olyanok, amik nagyon szépek, és tetszenek.